Thomas Edward Lawrence

HAÇLI KALELERİ

HAÇLILARIN AVRUPA ASKERÎ MİMARİSİNE ETKİLERİ

Çeviren: Ömer Faruk Uyanık

SELENGE

SELENGE

THOMAS EDWARD LAWRENCE

16 Ağustos 1888'da Galler'de doğan Thomas Edward Lawrence, 1907'de Oxford tarih bölümünden burs kazandıktan sonra Arapça profesörü David Margoliouth ve Ashmolean Müzesi müdürü İngiliz istihbarat örgütü danışmanı D. G. Hogarth'la yakın ilişkiler kurdu. İngiliz milliyetçisi gruplarla kurduğu müspet alaka sayesinde fikrî dünyasını değiştirdi. Askerî tahkimata duyduğu ilgi sayesinde önce Fransız mimarisini inceleyen Lawrence, D. G. Hogarth'ın teşvikiyle yönünü Osmanlı Suriye'sine çevirdi ve bu kitabı vücuda getirmesini sağlayan ilk saha araştırması için bu coğrafyayı ziyaret etti. Bu saha araştırmasına çıkmadan öne Arapların arasında nasıl davranması gerektiğine dair ayrıntılı eğitimler aldı ve Arap kültürü hakkında bilgilendirildi. Saha araştırması, teorik Arapçasını geliştirmesinde büyük imkân tanıdı. 1910 yılında bir Arap gibi Arapça konuşabildiği söyleniyordu. Tezini tamamladıktan sonra Osmanlı topraklarındaki Alman nüfuzuna karşı İngiliz etkisinin artması gerektiği düşüncesiyle İngiliz istihbaratının resmen parçası oldu. Önce Cübeyl Amerikan Misyoner Okulu'nda bir süre ders aldı. İlerleyen yıllarda bedeviler arasında bir süre kaldı ve onu tarihe nakşeden "Arabistanlı" unvanını bu sırada edindi. I. Dünya Savaşı başladığında, Kahire'deki Askerî Haberalma Örgütü'nde görev aldı, kısa zamanda teğmenliğe layık görülerek Arap Bürosu'nda çalışmaya başladı. 1916'da Şerif Hüseyin ayaklandığında İngiltere'nin Şerif Hüseyin'in tarafında olması gerektiğini düşünerek Kahire'deki İngiliz Bürosu sekreterlerinden Ronald Storrs'la Cidde'ye gitti ve ayaklanmada görev aldı. Bedevileri, isyanın parçası hâline getirmek için yüksek meblağda paralar harcadı. Araplara, Şerif Hüseyin propagandası yaparak Osmanlı'ya güvenlerini kırdı. İsyan başarıyla sonuçlanınca Orta Doğu'da kurulacak yeni devletlerin düzenini belirlemek için çaba harcadı ve toprakları Şerif Hüseyin'in oğulları arasında paylaştırdı. İlerleyen yıllarda Şerif Faysal'ın danışmanı olarak görev aldı. Bir süre sonra faaliyetleri, İngiltere'nin yeni idealleriyle uyuşmayınca görevlerinden uzaklaştırıldı. En sonunda Hindistan'a, masabaşı bir işe memur edildi. 1936 yılında, emekliliğinin üzerinden henüz bir yıl geçmişken geçirdiği motosiklet kazasında hayatını kaybetti.

ÖMER FARUK UYANIK

1992 yılında Çanakkale'de doğan Ömer Faruk Uyanık, 2014 yılında Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nü, 2018'de yine aynı üniversitede Orta Çağ Tarihi alanında "Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri (1068-1071)" adlı teziyle yüksek lisansını tamamlamıştır. Şu an İstanbul Üniversitesi'nde Orta Çağ Tarihi alanında doktora yapmaktadır.

HAÇLI KALELERİ

HAÇLILARIN AVRUPA ASKERÎ MİMARİSİNE ETKİLERİ

THOMAS EDWARD LAWRENCE

Çeviren
Ömer Faruk Uyanık

İstanbul, 2023

SELENGE YAYINLARI
No: **254** | Tarih Serisi: **188** | **Şubat 2023, 1. Baskı**

ÖZGÜN ADI
The Influence of the Crusaders on European Military Architecture: To the End of the XII. Century

YAZAR
Thomas Edward Lawrence

ÇEVİREN
Ömer Faruk Uyanık

EDİTÖRLER
Doğan Mert Demir - Murat Çaylı

KAPAK GÖRSELİ
Vizigot Carcassonne'deki kulenin dış tarafı.

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-625-6967-05-2

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları, Repar Tasarım Matbaa ve Reklamcılık Ticaret Limited Şirketi'nin tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah., Selami Ali Efendi Cad., No: 5 34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Çevirmenin Ön Sözü **7**

Dipnotlardaki Referansların Açıklaması **9**

Çalışmanın Savunusu ve Eleştirilere İtiraz **11**

Mukaddime: Oman'ın Görüşünü Ortaya Koyma ve Çalışmamın Sınırlarını Belirleme **13**

Birinci Haçlı Seferi Öncesi Avrupa'da Askerî Mimari **17**

Bizans Askerî Mimarisi **37**

Suriye'deki Haçlıların Mimarisi **47**

XII. Yüzyıl Avrupası'nda Askerî Mimarî **105**

Çevirmenin Bibliyografyası **135**

Ekler **137**

Dizin **141**

ÇEVİRMENİN ÖN SÖZÜ

Orta Çağ'da inşa edilen yapılardan yola çıkılarak yazılı kaynaklardan ulaşılamayacak pek çok bilgi edinilebilir. Bir bölgedeki yapılar, coğrafyanın, devletin ve dolayısıyla insanların üzerindeki etkisine, fikir dünyasına, savaş ve savunma stratejilerindeki tesirlerine dair izler taşır. Bir kalenin inşa planı, surlarının kalınlığı, şekli, yapısı ve kullanılan malzeme hem yapının sahibi hem de düşman olarak görülen muhatabı hakkında fikir edinmemizi sağlar.

Thomas Edward Lawrence'ın eseri de bu bağlamda oldukça önem arz etmektedir. Müellifin babası Edward Robert Chapman, ilk evliliğinden doğan çocuklarının mürebbiyesiyle birlikteliği sebebiyle sık sık şehir değiştirmiş ve adını Lawrence olarak yenilemiştir. Thomas Edward, 1888 yılında Chapman ve bahsedilen mürebbiyenin oğlu olarak İngiltere'nin Galler bölgesinde dünyaya gelmiştir. Babası, asker olmaya karar veren Lawrence'ı buradan ayrılmaya ikna etmiş ve tazminatını ödeyerek geri dönmesini sağlamıştır. Lawrence'ın fikir dünyası, büyük oranda babasının aracılığıyla tanıştığı hocası D. G. Hogarth tarafından şekillenmiştir. 1907'de Oxford Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girerek Hogarth'ın yönlendirmesiyle Fransa ve Suriye'deki Haçlı mimarisi üzerine çalışma kararı almış; İngiltere, Galler ve Fransa'daki pek çok kaleyi ziyaret ederek 1909 yılında Doğu'ya seyahat etmiştir. O dönem Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisinde yer alan bu kaleleri ziyaret edebilmek için hükûmetten izin almış ve kendisine bir pasaport çıkartmıştır.[1] Hocasının sağladığı malzemeler ve haritalar vasıtasıyla rotasını çizen Lawrence, Suriye ve Filistin bölgesindeki Haçlı kalelerini inceleyerek mimarileri hakkında notlar almış ve fotoğraflar çekmiştir. Tezi için yeterli malzemeyi topladıktan sonra ülkesine dönerek 1910 yılında Haçlı mimarisi hakkındaki tezini tamamlayarak başarılı bir şekilde savunmuştur. Daha sonra Hogarth tarafından Kargamış'taki kazı ekibine dâhil edilen Lawrence, bu kerteden itibaren Mezopo-

1 Lawrence'ın Osmanlı hükûmetinden aldığı izinlerle alakalı arşiv belgeleri çevirinin sonundaki "Ek" kısmında okuyucuya sunulmuştur.

tamya'da İngiliz istihbaratıyla birlikte çalışmaya başladı. Bu durum I. Dünya Savaşı'nda da devam etti. Bu kısa ön sözde Lawrence'ın bu dönemki faaliyetlerinden bahsetmek kısa ve yetersiz kalacaktır. Lawrence, savaş sonrasında ismini Shaw olarak değiştirmişse de orduda daha fazla kalmayıp 1935 yılında emekli olmuş, birkaç ay sonra da motosikletiyle yaptığı kazada hayatını kaybetmiştir.[2] Hayatının son dönemlerinde edebiyata merak salan Lawrence, *The Seven Pillars of Wisdom*[3] adlı eserini kitaplaştırmış, ölümünün ardından da *The Mint*[4] adlı hatıra çalışması ve burada tercüme ettiğimiz bitirme tezi de yayımlanmıştır.[5]

XX. yüzyılın en önemli figürlerinden biri olan Lawrence'ın bizzat gezerek gördüğü ve fotoğrafladığı Haçlı kalelerinin mimarisi hakkındaki bu çalışmayı Türkçeye kazandırmak, oldukça keyifli bir iş olmanın yanı sıra mimarî terimlerin Türkçe karşılıklarını hatasız bir şekilde belirtilmesi açısından aynı derecede zor bir iş oldu. Metinde ve dipnotlarda köşeli parantezle verilen bilgiler çevirmene ait olup açıklama amaçlıdır. Çevirmenin eklediği dipnotlar, sonunda köşeli parantez içinde çevirmenin notu [ç.n.] bilgisiyle belirtilmiştir.

Son olarak, metnin tekrar gözden geçirilmesinde bana yardımcı olan pek kıymetli kardeşim Ahmet Torun'a, Lawrence'a verilen izin belgesinin arşivden bulunarak transkribe edilmesinde yardımını esirgemeyen kıymetli arkadaşım Salih Sözcü'ye, bana daima destek olan kıymetli dostum Esra Gültekin Demirmen'e, bu eserin Türkçeye kazandırılması için önayak olan ve bu işi bana teklif eden kıymetli Dr. Murat Çaylı'ya ve Doğan Mert Demir'e teşekkürü bir borç bilirim.

Ömer Faruk Uyanık
İstanbul, 2023

2 Lawrence hakkında biyografik çalışmalar için bkz. Phillip Knightley-Colin Simpson, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*. Nelson Publishing, London 1969; Jeremy Wilson, *Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T. E. Lawrence*, Athenarium Publisihing, London 1989; Orhan Koloğlu, "Lawrence, Thomas Edward", *DİA*, XXVII (2003), s. 114-116; ayn. mlf., *Lawrence Efsanesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

3 T. E. Lawrence, *The Seven Pillars of Wisdom; A Triumph*, Dorset Press, New York 1988. Ayrıca bkz. aynı mlf., *Revolt in the Desert*, Garden City Publishing, Carson City NV 1926.

4 T. E. Lawrence, *The Mint*, Jonathan Cape Publishing, London 1955.

5 T. E. Lawrence, *Crusader Castles*, ed. Denys Pringle, Clarendon Press, Oxford 1988.

DİPNOTLARDAKİ REFERANSLARIN AÇIKLAMASI

Rey: E. G. Rey, *L'architecture militaire des Croises en Syrie*, Paris 1871. (*L'histoire de France* koleksiyonundaki basılmamış dökümanlardan)

Viollet le Duc: Eugène Viollet-le-Duc, Military Architecture, Oxford 1879. (*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*'deki makalesinden tercüme edilmiştir.)

Diehl: Charles Diehl, *L'Afrique Byzantine: la domination byzantine en Afrique*, Paris 1896.

Allcroft: Hadrian Allcroft, *Earthworks of England*, London 1908.

C. W. C. Oman, *The Art of War in the Middle Ages* genel olarak kabul edilen bir ifadeye yer verir.

Planlar, bunlardan ve bahsedilen diğer yayımlanmış kaynaklardan elde edilmiştir. Banias'ın planı (fevkalade iyi bir plan), Hunin, Belvoir (Kevkebü'l-Heva) Harim, Antakya Areimeh ve Kafr-lam için Mr. Prie-Gordon'a borçluyum. Bunların hepsi 1908'de Suriye'de kendisi tarafından yapılmıştır. Diğer planlar ise benim kendi çalışmamdır.

Harita 1: Suriye ve Edessa. Kaleler içi boş kutucuklarla gösterilmiştir. Atıfta bulunularak siyah içine alınmışlar haricinde güneyde bahsedilmeyenler ve kuzeyde ziyaret edilmeyenler dâhil edilmemiştir.

ÇALIŞMANIN SAVUNUSU VE ELEŞTİRİLERE İTİRAZ

Levant askerî mimarisinin Batı üzerindeki etkisine dair yapılacak herhangi bir değerlendirme ayrıntılı ve teknik olmalı; her türlü tetkik, doğal olarak Suriye ve Avrupa'daki XII. yüzyıl kalelerinin mevcut kalıntılarına dair birinci elden çalışmalara dayandırılmalıdır.[6] Doğu'daki kalelerin bazıları, planlar ve çizimlerle yeteri derecede betimlenmiştir. Bunun yanında Antakya ile Nasıra arasında Suriye'ye yayılmış aykırı tepelerde, genellikle aynı öneme sahip olan pek çok yapının detayları hiç yayımlanmamış, tarihte iz bırakmış bazılarının mevkileri dahi belirsiz kalmıştır. Bu çalışmada XII. yüzyılı da kapsayan, neredeyse tamamı Doğu'da bulunan kırk Haçlı kalesi kaynak olarak alınmıştır. XIII. yüzyıl Ermenistan bölgesindeki ve Yunan adalarındaki malzemelerin neredeyse tamamı bâkir kalmıştır. Doğruyu söylemek gerekirse, bahsedilen dönemde Avrupa'daki kaleler hakkında dahi etraflıca bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

6 Kuzey Afrika'daki Bizans kaleleri Diehl'in *L'eurrope Byzantine* adlı eserinden betimlenmiştir. Bunun haricinde hiçbir kaleden -eğer bizzat ziyaret edilmediyse- bahsedilmemiştir. Bu açıklama XII. yüzyılın en çok bilinen kalelerinden Kerek ve Grignels'i içine almaktadır.

MUKADDİME: OMAN'IN GÖRÜŞÜNÜ ORTAYA KOYMA VE ÇALIŞMAMIN SINIRLARINI BELİRLEME

Konu üzerine klasikleşmiş görüş şu ifadede özetlenmiştir: "Batılı ustalar...yıllarca Haçlı mimarlarının mahcup taklitçileriydiler."[7] Genel kanıya göre Franklar, Doğu'ya ilerleyişlerinde tahkimat namına toprak yapıdan daha tafsilatlı bir anlayışa sahip değildi. Rumeli ve Küçük Asya'dan geçişleri sırasında Greklerin[8] mimarî zekâları karşısında büyülenmişler ve Doğu İmparatorluğu'nun kalelerini taklit etmek için ilkel savunma fikirlerini bir yana koymuşlardı. Her şeyi öğreniyorlar ve hiçbir şeyi unutmuyorlardı. Frank şövalyeleri kendileri gibi ağır zırhlar giyemeyen ya da en azından giymeyen hafif zırhlı Grekleri küçümsüyorlardı. Manouel Komnenos'a kendi ülkesinde yenilmeleri, üç taraftan kuşatıldıklarında kalelerin bu zayıf askerlere sağladığı desteği fark etmelerini sağladı.[9] Böylelikle dikkatlerini Bizanslıların askerî mimarisine yönelterek bu mimarinin Doğu'daki savaş şartlarına özgü işlevselliğini keşfettiler. Haçlılar, sonuç olarak nefret ettikleri Grekleri kopyaladılar. Latin Krallığı'nın istikrarsız durumu da savunma ile saldırı arasındaki den-

7 Oman, *Art of War*, s. 532.

8 Yazarın kitapta bu kelimeyle kastettiği aslında bugün Bizanslılar olarak da bildiğimiz Romalılardır. [ç.n.]

9 Burada bahsedilen çatışma muhtemelen Haçlı ordularının Konstantinopolis surları önünde çıkardığı kargaşadır. Haçlılar, şehrin surlarının dışında ikamet ettirilmelerine rağmen bulundukları bölgede taşkınlık çıkarmışlar ve şehir halkına saldırmışlardı. İmparator Manouel Komnenos da Haçlı ordularını bir an önce Anadolu yakasına geçirerek orduların şehre daha fazla zarar vermesini önlemek istemişti. Bunun üzerine Alman Kralı Konrad, imparatoru hedef alarak ertesi yıl Konstantinopolis'i ele geçirmekle tehdit etmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, çev. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York 1976, s. 63-66. [ç.n.]

geye Doğu İmparatorluğu'nda olduğu gibi bir çare bulunmasını gerektirdi. Aynı şekilde Avrupa için de Batı tarzı kale yapımının başarısının, geç dönem Grek İmparatorluğu'nun hızla gelişimine borçlu olduğu söylenir. Profesör Oman'ın ifadesiyle "dış avlular... savunma yapıları... çok sayıda ve güçlü perde burçlarıyla birlikte Bizans'tan alınmıştır."[10] Bir diğer ithal özellik ise cenahlara tedarik ya da açıktaki noktalara koruyucu ateş gücü sağlayan eş merkezli[11] kale fikridir. I. Richard'ın[12] başyapıtı Gaillard Şatosu'nda dahi mükemmelliğinin önemli kısmı Doğu'dan aktarılmıştır. Bazı kaynaklarda şatonun inşası için Suriyeli ustaların getirildiği aktarılmıştır. En azından Filistin'deki tecrübesinden önce Richard böyle bir şey yapmaya muktedir değildi.

Diğer yandan Suriye'deki Haçlı kalelerini incelemek ve bunları Fransa'daki çağdaşlarıyla karşılaştırmak bizi tamamen farklı sonuçlara yönlendirir. Özel derebeylerin dönemi olan Latin Krallığı'nın erken devresinde Suriye'de inşa edilen kalelerin yalnızca Batı modeli yapılar olduğu açıktır. Sonrasındaysa iki tarikat, rakip tarzlar geliştirdi. Hospitalierler Avrupa'dan ilham alırken Tapınakçılar ise Bizans İmparatorluğu'nu örnek alıyordu. Barutun kullanımının yaygınlaşmasından önce Fransa'da Tapınakçıların tarzında hiçbir kale inşa edilmemişti. Kaynak eserlerde bahsedildiği üzere Bizans karakterine sahip kaleler Haçlı Seferlerinin neredeyse unutulduğu XV. ve XVII. yüzyıllarda, Suriye kaleleriyse iki yüzyıldan daha uzun süredir kâfirlerin[13] elindedir. Bizans mimari prensiplerinin örnek alındığına dair yakın çağdaş kanıtlar bulunmadığı takdirde klasik görüş hemen hiçbir şekilde kabul edilemez. Doğu ve Batı arasında sürekli bir iletişim olduğundan ötürü bazı önemsiz detayların aktarılması şaşırtıcı değildir. Güney Fransa'nın ya da Kuzey İtalya'nın önemli aileleri ara-

10 Oman, *Art of War*, s. 533.

11 İng. concentric. İki ya da daha fazla sur tarafından çevrilmiş yapı için kullanılan tabirdir. Bu şekilde savunma hattı rahatlatılarak kuşatmacıların işi zorlaştırılırdı. Bazen bütün kaleyi çevreleyen bu surlar bazen de bulunduğu bölge itibarıyla zayıf olan noktalarda mevcut olurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe: An Illustrated History*, McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson-North Carolina-London 2002, s. 108. [ç.n.]

12 Aslan Yürekli namıyla bilinen bilinen I. Richard, 1189-1199 yılları arasında hüküm sürmüş İngiltere kralıdır. [ç.n.]

13 Yazar, bu ifadeyle Müslümanları kastetmektedir. [ç.n.]

sında Levant'ta genç bir kolu olmayan yoktu. Ancak bu ailelerin temsilcileri çok hızlı bir şekilde yok oldular. Hac endişesi taşıyan askerleri istisna tutarsak mal mülk derdinde olan bir soylu sınıf hareketliliği devam etti.

Fransız kalelerinde perde burçların, yan ateşler için hazırlıkların ve dış avluların bulunmasından dolayı bunların -Grek kalelerinin ayrılmaz parçaları olduğunun araştırılma zahmetine girilmeden- Doğu özellikleri olarak göklere çıkarılması yeterli değildir. Ayrıca Gaillard Şatosu'nun Avrupa kale tarzının çok ilerisinde olmasından ötürü Suriye'deki benzerlerine atıf yapmadan Doğu'dan mülhem olması gerektiği sonucuna varmak da inandırıcı değildir.

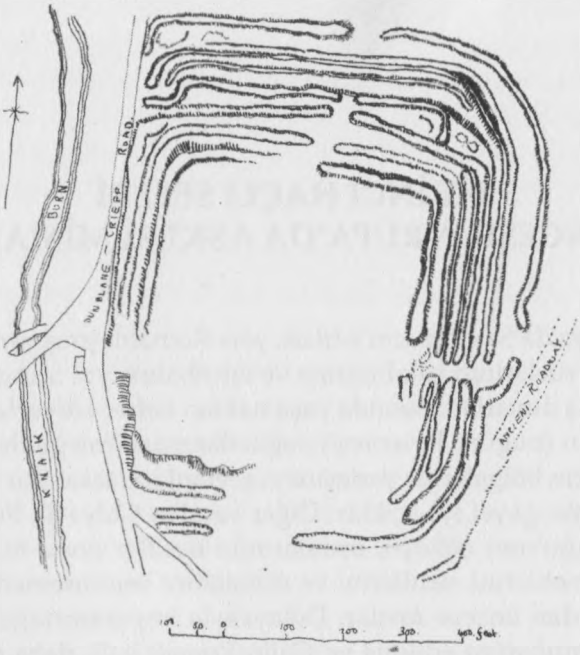
Açıkçası Avrupa'da en çok dikkate alınacak ülke Fransa'dır. Orta Çağ'da Gotik sanatının en iyi örneklerini vermiştir. İtalya ise Orta Çağ kültürünün çöküşünün ardından yükselmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllarda Almanya ise ilkel bir sanata sahipti ve Alman şövalyeliği, diğer Batılı krallıklarla hiçbir surette eşit değildi. Edebiyatta ve mimarideki tüm Orta Çağ başyapıtları Fransa ve İngiltere'den gelirken; İtalya, Grek ve Saracen etkileriyle Fransa'dan çok daha renkli melez bir medeniyete sahipti. Açıkçası kale tarzı da keskin bir Bizans hissiyatı vermektedir.

Batı Avrupa ve Doğu İmparatorluğu'nun XII. yüzyılın başına kadar istihkâm konusundaki gelişimi birlikte incelendiğinde Suriyeli mimarların her ikisinden de beslendikleri görülebilir. Suriye'deki kalelerin pek çoğunun üslubundaki esaslar karşılaştırıldığında bunların aynı dönem Avrupa'da moda olan prensiplere zıt düştüğü ortaya çıkar. Meseleyi bir iki kale üzerinden değerlendirmek yetersiz kalır. Üç ülkenin de yapıları özgün ve aynı derecede önemlidir. Günümüzdeki pek çok muğlak teoriyse yetersiz derecedeki materyal üzerine kurulmuş genellemelerdir ve tamamen bu gerçeği kavrayamamaktan kaynaklanır.

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ ÖNCESİ AVRUPA'DA ASKERÎ MİMARİ

Britanya'da Saksonların istilası, yarı-Romalılaşmış yerlilere ait şehir surlarının yakılmasına ve tahribatına yol açmıştır. Saksonlar, taş duvarlar arasında yaşamaktan nefret ediyorlardı. Anderida'nın (bugün: Pevensey) yağmalanması örneğinde olduğu gibi onların bölgelerine yerleşmeyi şeytanlarla tasavvur etmeleri bu durumu gayet iyi açıklar. Diğer yandan Galya'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, ordularında nesiller boyu hizmet etmiş, geleneklerini, usullerini ve rütbelerini benimsemede istekli barbarlardan önceye rastlar. Dolayısıyla imparatorluğun kamu yapıları muhafaza edilmiş ve Gallo-Romalı halk daha önceden olduğu gibi şehirlerinde yaşamaya devam etmiştir.

Galya'daki daha önemli Roma karakolları özenli bir şekilde taş duvarlıdır ve genellikle dikdörtgen planlı olup ordugâhların toprak siperlerinin taşa dönüşmüş hâlidir. Duvar inşası harçlanmış molozlar ve yontu taşlarla kaplanarak kısım kısım inşa edilmiş, aralıklaraysa -ki genellikle uzun aralıklardır- yarım daire şeklinde perde burçlar kondurulmuştur. Bazen ise çift duvar inşa edilmiş, arasına da iç duvarın tepesine kadar toprak doldurulmuştur. Bu şekilde dış duvar da Toulouse'da olduğu gibi siper görevi görürdü. Perde burçlar genellikle küçük çaplıydı ve duvarın ötesinden bir yarım daire görüntüsü veriyordu. Zaman zaman temelleri dikdörtgen veya çokgen de olmakla birlikte tamamının dikdörtgen olması oldukça nadirdir (Görsel 4). Kapılarsa duruma göre Richborough'daki gibi yarım daire kulelere sahipti fakat bunlar nadiren simetriktiler. Britanya'da, Colchester tarzı kapılar daha yaygındı. Ülke dışındakilerde çoğunlukla bu kapılar savunmasızdı. Surların önünde genellikle biraz derin ve geniş bir hendek bulunurdu. Britanya'daki açık ordugâhlarda göğüs siperliğine sahip, muhtemelen çitlerle çevrilmiş yarım düzine hendek bulunmuştur.

Görsel 1: Ardoch, Pertshire. Altı seti olan bir Roma karargâhı (Allcroft, s. 331.).

XIII. yüzyıl kaynağından hareketle Carcassonne kuşatmasında eş merkezli birden fazla Roma surunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle taştan bir sur ve hendek, Roma'nın uğraşmak zorunda olduğu ilkel, kuşatma aletlerinden yoksun veya belirli bir disiplini olmayan düşmanlar için yeterli bir korumaydı. Kalelerin büyük kısmı buradan kuvvetli saldırıların yapıldığı sınırdaki sağlam üslerdi. Bu saldırılar aslında Roma'nın bir savunma şekliydi. Fransa'nın iç kesimdeki şehir surlarının çoğu geç dönem imparatorluk zamanına tarihlenir ve inşalarındaki acelecilik, inşaatında kullanılan malzeme seçimlerinden belli olmaktadır. Narbonne, Tours, Auxerre ve Orleans surlarında yer alan friz,[14] cippus[15] ve sütun başlıklarının

14 Bir yapıdaki iç duvarın üst bölümünde bulunan süsleme kuşağı. Bkz. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1998, s. 175. [ç.n.]

15 Kısa boyutta dikdörtgen veya yuvarlak şekildeki kilometre taşlarına veya sınır işaretlerine verilen isim. [ç.n.]

parçaları yakın zamanda devşirildiği kökenler bakımından çalışılmıştır.

Tourslu Gregorius'un eseri şüphesiz bir şekilde göstermektedir ki buralar daha sonraki sakinleriyle uygun durumda bir savunmaya kavuşmuşlardır. Müellif, Dijon kentini betimlerken şu ifadelere yer verir:

> ...Oldukça kuvvetli surlara sahip bir kale olup verimli bir ovanın ortasında yer almaktadır... Güneyinde Oscara (Ouche) Nehri, kuzeyindeyse bir kapısından girdikten sonra bir köprünün altından devam ederek başka bir kapıdan çıkan ve bütün surları dolaşarak yavaş bir yol izleyen daha küçük bir akarsu bulunur... Dünyanın dört köşesine bakan dört kapısı bulunur ve 33 kule surları süsler. Surlar, 20 fit [6,09 m][16] yüksekliğinde kare taşlardan yapılmış olup üzerinde moloz mevcuttur. Toplamda 30 fit [9,14 m] yüksekliğe ve 15 fit [4,5 m] kalınlığa sahiptir.[17]

Görsel 2: Markab, güney cephesinden doğuya bakan tarafı.

16 Bir fit, yaklaşık 30 cm olarak ölçülebilir. [ç.n.]
17 Gregory of Tours, III, 19, ed. Migne, Pat., 71, 250.

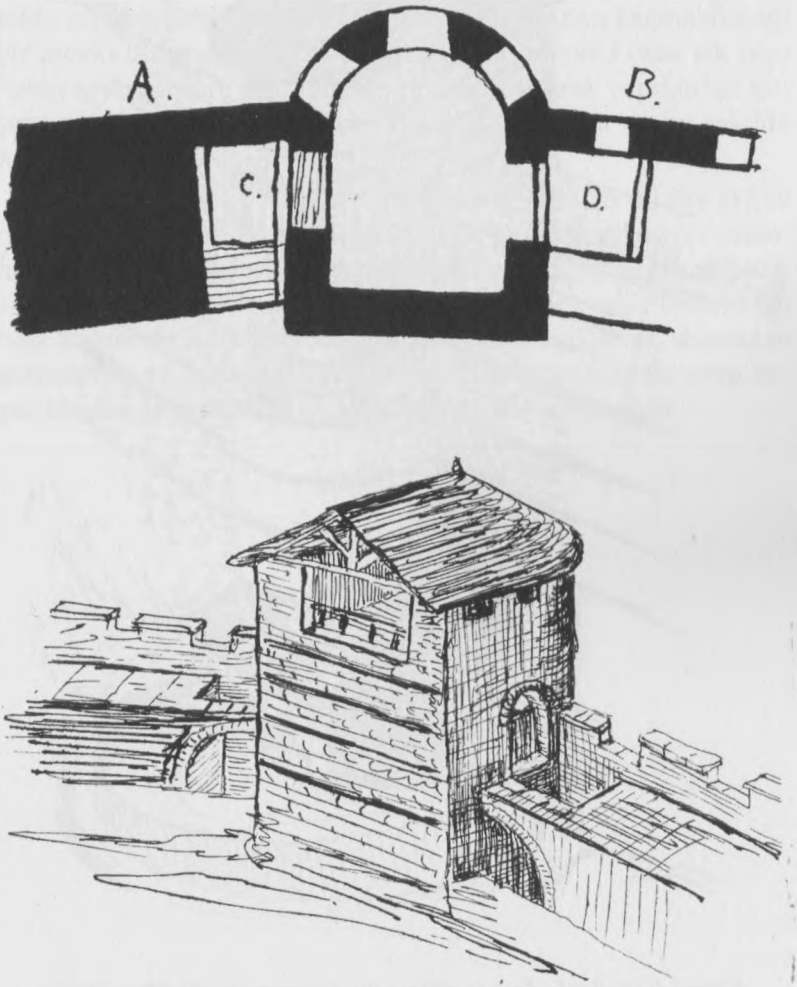
Görsel 2a: Carcassonne şehri, kuzey
dış cepheden 5 Vizigot kulesi (restore edilmiş).

Gregorius kalelerden sık sık bahseder. Carcassonne'nin fevkalade surlarının hâlen ayakta kalan kısımları bulunmaktadır. Buralarda, Vizigotlar ya da hemen ardından gelen halefleri tarafından Roma koruma surları düşük kaliteli malzemeyle aynı plan üzerine tekrar inşa edilmiştir.[18] Çalışmaları o kadar kapsamlı bir şekilde yapılmıştı ki XIII. yüzyılın erken dönemlerinde Trencavel'in kararlı saldırılarına karşı şehrin zapt edilemez olduğu kanıtlanmıştı. Üstelik bu saldırılar, kayıtlardaki en karmaşık kazı planlarına ek olarak dönemin kuşatmaya dair bilinen bütün marifetleriyle desteklenmişti. St. Louis ve IV. Philippe dahi şehri yenileme çalışmalarında mücbir tamirat haricinde savunmada bir değişiklik yapmamıştı.[19] Kuşatmaya dair anlatılarda eski Saracen (yani Roma) surlarından bahsedilmektedir. Bu surlar, XII. yüzyıldaki kaleyle aynı yerde, IV. Philippe'nin hâlen mevcut olan dış savunma hattının bulunduğu konumda

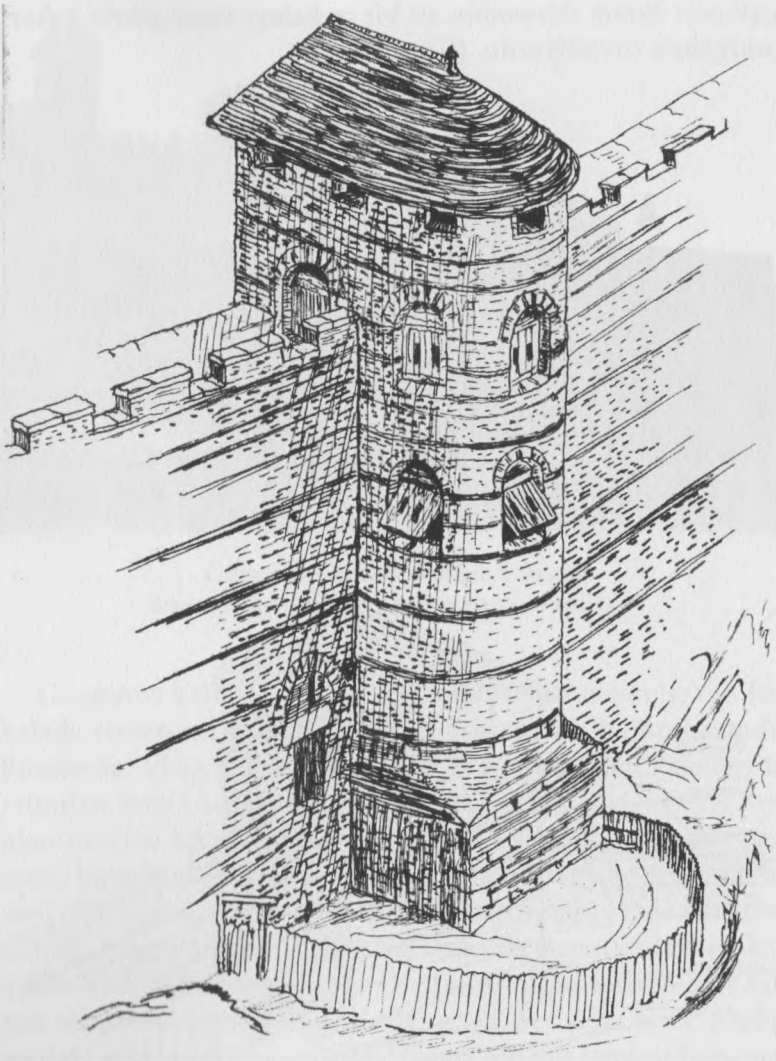
18 Narbonne kapısı yakınlarında bir Roma kulesi hâlen ayaktadır.

19 İyileştirme çalışmalarına ait şeref, III. Napoleon ve orijinal planı olarak düşündüklerine dayanarak bazılarını yeniden inşa eden mimarı Viollet le Duc'e aittir.

kuşkusuz Roma dönemine ait bir iç kaleyi veya şehrin askerî karargâhını çevreliyordu. (Görsel 5).

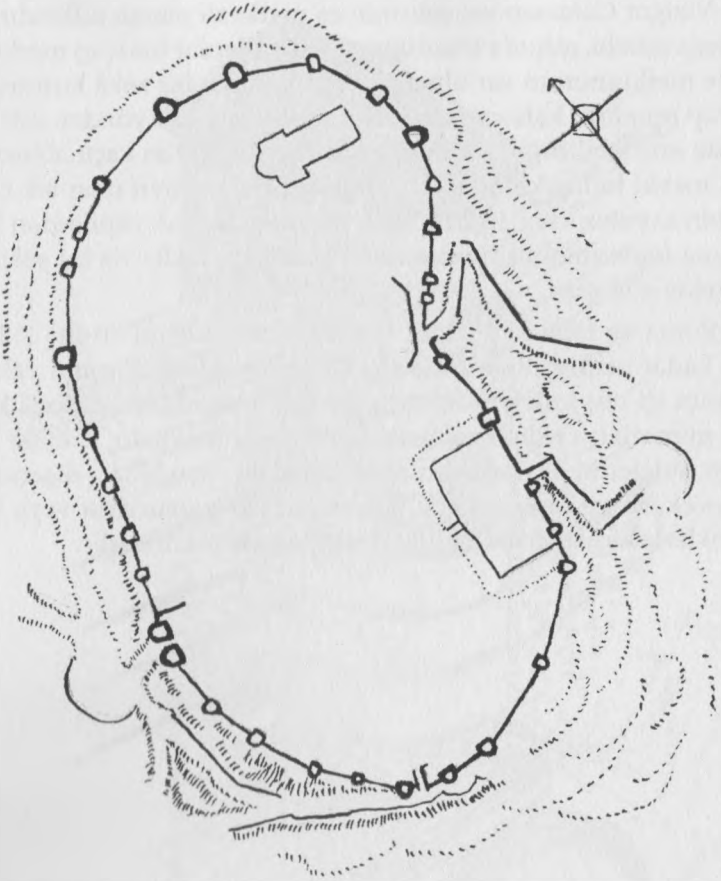
Görsel 3: Kule planı. A- Zemin planı. B- Birinci kat. C-D- Asma köprü altındaki kuyular. Ayrılmış kapıları gösteren Vizigot kulesinin iç tarafı (Viollet Le Duc, s. 11).

Görsel 4: Viollet Le Duc (s. 12) tarafından restore edildiği şekliyle Vizigot Carcassonne'deki kulenin dış tarafı. Bu kule hiç alışılmadık biçimde iki katlıdır.

Vizigot Carcassonne şehrinin eş merkezli olarak adlandırılamama sebebi, aslında tesadüfen tek tük olanlar hariç eş merkezli kale mefhumunun var olmamasıdır. En ufak bir zekâ kırıntısına sahip mimarın kafasındaki hedef, inşası için her yönden eşit şekilde erişilebilirliğin ziyanından ve zayıflığından kaçınabileceği bir mevki bulmaktı. Ancak bunun ardından zayıf olan tek cephenin savunmasını artırabilirdi. En erken toprak yapılardan kuşatma toplarının icadı öncesindeki kalelere kadar da bu şekilde hareket edilmişti.

Roma ve tabii ki Vizigot Carcassonne kuleleri 40 fite [12,19 m] kadar uzanabiliyordu (karş. Görsel 4). Mazgallarının yakınlığının içi boş kuleleri oldukça güvenilir yaptığı düşüncesi klasik mimarların aklına gelmemiş gibi görünmektedir. Üstteki -ve bazı kulelerde alt katta bulunan odadaki- açıklıklar, dışarıdan gelecek ok ve taşlara karşı sıkı menteşeli panjurlarla veya kepenklerle kapatılacak şekilde geniş ve kare şeklindedir.

Görsel 5: Vizigot Carcassonne (Viollet Le Duc, s. 17).

Bu kepenkler, siper mazgallarında senkendaz[20] icat edilene kadar kullanıldı. Bazı kuleler ise 8 fit [2,4 m] yüksekliğinde kare temel üzerine yükselir (Görsel 4), her kule seğirdim yolundaki[21]

20 Kale duvarlarına yaklaşan düşmanı engellemek için ok ve taş atılabilecek, yağ, zift ya da kaynar su dökülmesi için dışa doğru çıkıntılı, altı delik şahnişinlere verilen addır. Bkz. Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, XXIV (2001), s. 235; Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 137-138. [ç.n.]

21 Bir kalenin duvarındaki mazgallı siperin arkasında bulunan ve iç kısımdan merdivenle çıkılarak devriye gezilebilen yola seğirdim yolu denir. Bkz. Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, XXIV, s. 235. [ç.n.]

perdeden bir boşlukla ayrılır ve çatışmanın olmadığı zamanda taşınabilir köprüyle doldurulabilirdi (Görsel 3). Girişin küçük kapısı parmaklıkla kapatılır ve dolayısıyla kuleler de bağımsız bir kaleye dönüşürdü. Küçük olmaları son kertede onları işe yaramaz hâle getirse de en azından baskınlara karşı bir set görevi görür ve cenah ile arkalarını da savunmaktan azade müdafilerine moral desteği sağlardı. Carcassone surlarında bu şekilde otuzdan fazla kule olması gerektiği tahmin edilmiştir.

Taştan kale inşa geleneği Avrupa'nın diğer bölgelerinde de mevcuttu. Almanya'da Trierli Niketius, halkı korumak ve baskı altında tutmak için otuz kuleli bir kale inşa etmişti. İtalya'da ise yeni inşa edilmiş pek çok taştan kale mevcutken pek çok Roma yapısı da uyarlanmıştı. Yine de bunlar büyük istisnalar sayılabilir. XI. yüzyılın ortalarına kadar Karanlık Çağlar'ın sıradan kaleleri bir tümsekten veya üzerinde ağaç kütüklerinden ağır olmayan kazıklar bulunan, toprağa açılmış hendekli tepelerden müteşekkildi. İstilalar, IX. yüzyılda Kuzeyliler örneğinde olduğu gibi kale yapıları nedeniyle oldukça çetindi. Ayrıca ani saldırılar, taş işçiliğinin en çetrefilli örneklerinden daha verimli bir şekilde toprak yapılarla karşılanıyordu. En vasıfsız işçiler dahi birkaç gün içinde bir savunma kalesi inşa edebilirdi.[22] Bir toprak yapı hiç de küçümsenecek bir şey değildi. Zira Caesar, Britanya'daki bir kalenin üzerine en resmî tarzda, *testudo*[23] ve *agger*[24] yöntemiyle[25] yürümek zorundaydı. Elbette müdafilerle aynı nitelikteki saldıranlara karşı Maiden Kalesi (Görsel 6) ya da Hembury Hisarı zapt edilemez durumdaydı. Danimarkalıların İngiltere'yi işgaline kadar olan geç dönemde dahi yirmi yıllık savaşta bir ta-

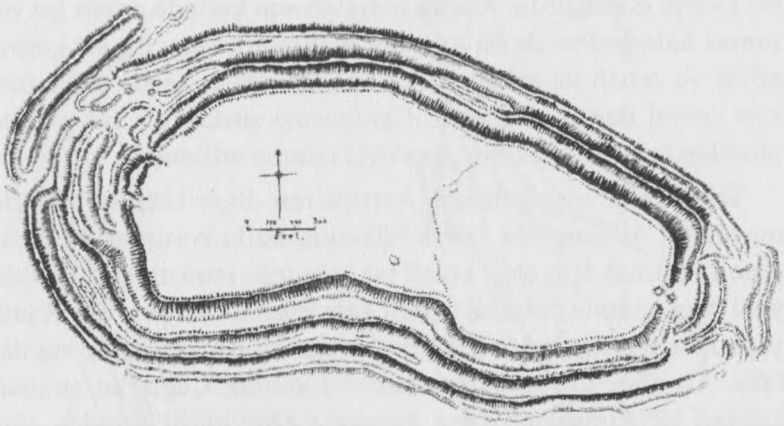
22 Caesar'ın belirttiğine göre Nerviiler 9 footluk [2,74 m] *vallum*u, 4, 57 m'lik bir hendeği olan 15 mil [24,14 km] uzunluğa sahip bir savunma hattını üç saatte inşa etmişlerdi. *de Bello Gallico*, V, 9.

23 Tosbağa formasyonu olarak da adlandırılabilen bu sistem, Roma ordusundaki askerlerin ilerleyişi sırasında bir savunma stratejisi olarak meydana getirdikleri düzendir. Buna göre iç sıradaki askerler kalkanlarını başlarının üzerine kaldırarak üstlerini kapatırlar ve gelen saldırılardan korunurlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ross Cowan-Adam Hook, *Roman Battle Tactics 109BC-AD313*, Osprey publishing, 2007, s. 18. [ç.n.]

24 Bu terim, Roma ordusu sefere çıktığında askerlerin ilerleyişini kolaylaştırmak üzere inşa edilen her türlü yapı ve tahkimata verilen isimdir. [ç.n.]

25 *de Bello Gallico*, V, 9.

nesinin ele geçirildiği söylenebilir. Alfred'in[26] *burh*'lerinin[27] olağanüstü bir fayda sağladığını düşünmek içinse bir sebep yoktur.

Görsel 6: Maiden Kalesi, Dorsetshire (Allcroft, s. 101).

Maalesef toprak yapılar üzerine yapılan çalışmalardaki modern kafa karışıklığı, bunlar üzerinde bir tarihlendirme yapmayı ve hatta tartışmayı dahi neredeyse ümitsiz vaka hâline getirmiştir. Tarihî olarak bazı hakikatler bilinmektedir. Bunlar arasında Charlemagne'nın[28] çok sayıdaki *burg* yapısı, II. Charles'ın Kuzey Fransa'daki müstahkem köprüleri ve ordugâhları, Alfred ve ailesinin *burh*'leri I. Heinrich'in[29] Almanya'daki toprak siperleri sayılabilir. Güney Midlands'ta Britonlar ve Saksonlar arasında süren yüzyıllık çatışma her iki tarafın da kaleleri olmadan uzun yıllarca süremezdi. Offa'nın[30] muazzam setlerini yalnızca krallığının sınırlarını çizmek için yaptığı önermesi toprak yapılardaki

26 871-899 yılları arasında hüküm sürmüş Britanya'daki Wessex kralı. [ç.n.]

27 Surlarla çevrili yerleşim yerine verilen isimdir. Britanya'daki borough terimi Almanya'da burg/burh ve Fransa'da bourg hâline gelmiştir. bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 28. [ç.n.]

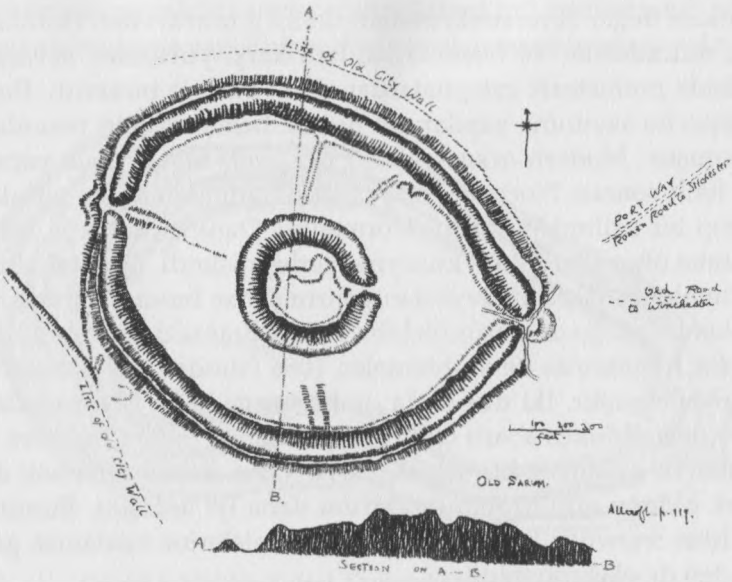
28 I. Charles ya da Charlemagne olarak bilinen ve 768-814 yılları arasında hüküm sürmüş Karolenj hanedanı üyesi. [ç.n.]

29 919-936 yılları arasında hüküm sürmüş Alman kralı. [ç.n.]

30 Britanya'daki Mersiya kralı olan Offa 757-796 yılları arasında hüküm sürmüştür. [ç.n.]

dikkate değer derecedeki maharetlerini göz ardı eder. Herhâlde bu mücadeleler ve Danimarkalılara karşı yürütülen savaşlar, ülkede prehistorik çatışmalardan daha fazla iz bırakırdı. Buna karşın bu savunma yapılarının hemen hemen hiçbiri tanımlanmamıştır. Modern arkeologların her *motte-bailey*[31] kale yapısını fetih sonrası Norman yapısı olarak tanımlama gibi oldukça garip bir eğilimleri vardır. Normanlar, Danimarkalılarla yakın akraba olup Fransa'nın kuzeyine yerleşmişlerdi. Eğer tahkimat sistemlerini İskandinavya'dan getirmişlerse bunun Danimarka kökenli olduğu da düşünülebilir. Kuzey Fransa'da bu taklit edilmişse İngiltere'de de muhtemelen 1066 yılından çok daha önce kopyalanmıştır. İki durumda da her *motte-bailey*'i Normanlara atfetmek oldukça abartı olur. Bu yaklaşımın, onlara İngiltere ve Galler'de anlamsız bir şekilde 500'e yakın kaleyi atfetmek demek olduğu görüldüğünde durum daha iyi anlaşılır. Bununla birlikte Snowden bölgesinde Norman kalelerine rastlamak gerçekten de olağanüstüdür.

31 Bu yapı türünün özelliği, etrafının kazılarak bir toprak yığını oluşturulmasıdır. Eğer bir tepe varsa yamaç oluşturulacak şekilde oyularak tahkimatın etrafına bir set oluşturulur. Meydana getirilen tepecik, bir taş türü ile kaplanarak hem suyu akıtır hem de olası bir bataklığın önüne geçilmiş olur. Motte denilen bu alanın aşağısında bailey adlı yarım ay, D veya U şeklinde bir dış avlu mevcuttur. Burada ise fırın, kuyu, sarnıç, depo ve ahır gibi takviye binalar mevcuttur. Bailey de yine bir hendek ve kazıklı çite sahip bir toprak setle dışarıdan soyutlanır. Yapının iki kısmının hiyerarşik durumu yüksekliklerinden anlaşılmaktadır. Daha yüksekte kalan kısım soyluya ait olup aşağısı ise soylunun hizmetindeki insanların yaşadığı bölgedir. Bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 29-35. [ç.n.]

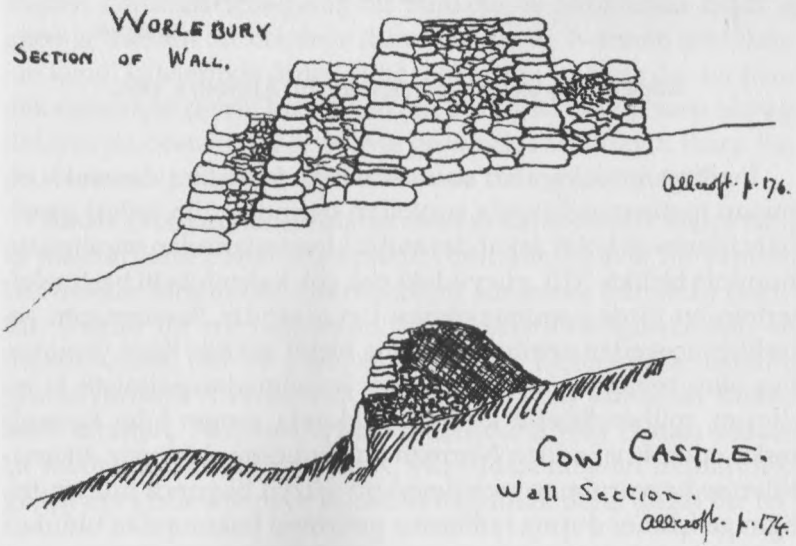

Görsel 7: Old Sarum (Allcroft, s. 119).

Toprak yapılar her zaman taş işçiliğinden yoksun değildir. Eski Sarum'da olduğu gibi (Görsel 7) kireç taşından oyulmuş büyük hendeklerin hepsi bir duvar amacı taşıyordu ve kimse daha fazla savunmaya ihtiyaç duymuyordu. Ancak taşlık yerlerde toprak hendekler çoğunlukla iç kısımlarında bir duvarla güçlendirilirdi. Bu duvar yer yer heybetli ve *İlyada*, XII, 258'deki betimlemeye meyillidir. Her ne kadar Somerset'teki Worlebury'e (Görsel 8) benzese de burası Roma öncesi döneminde iskân edilmiş gibi görünmektedir. Toprağın uygun olduğu yerlerde ustalar, *vallum*'u[32] istinat duvarıyla destekliyorlardı (Görsel 8). Caesar, Galyalıları betimlerken yapılarının duvarlarında kereste ve taşı karışık kullandıklarını aktarır. Bunlar tabii ki günümüze ulaşmak için dayanıksızdırlar. Bunun yanında Lot Vadisi'nin üzerindeki Murcens'te, içinde kereste bağları olan kuru taş duvarlı harap hâlde bir ordugâh bulunmaktadır.

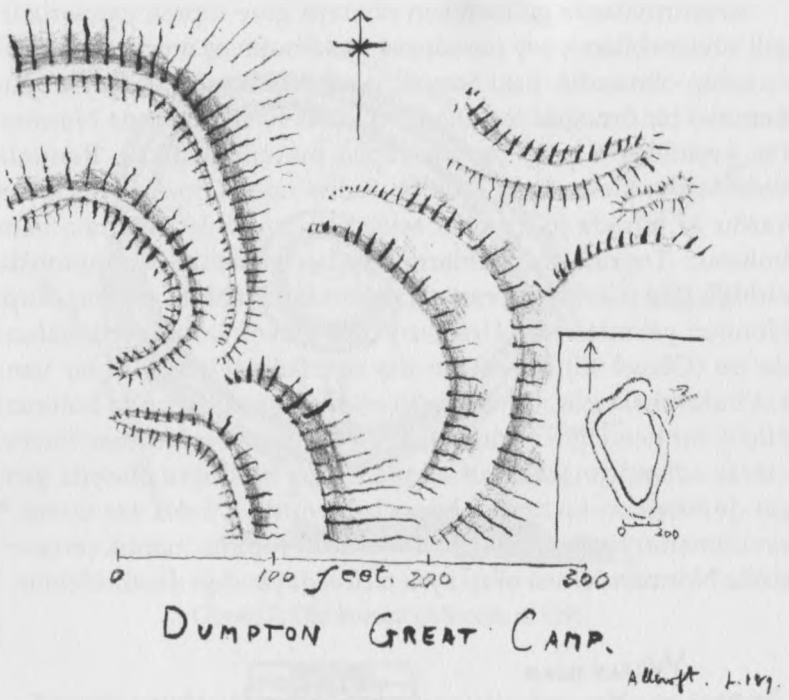
32 Romalıların limes de denilen savunma yapılarının bir parçası olan ve topraktan engele verilen isimdir. Bu savunma yapısı oluşturduğu çukur ve yokuş sayesinde düşmanın ilerleyişini zorlaştırmayı amaçlar. Bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 5. [ç.n.]

Araştırmalarda gelinen son noktaya göre toprak yapılarla ilgili söylenebilecek şey neredeyse tamamının eş merkezli planlara sahip olmasıdır. Eski Sarum, çemberhisarın[33] neredeyse mükemmel bir örneğini teşkil eder (Görsel 7) ve planında Norman (ve kesinlikle Roma) toprak yapısı mevcut değildir. Bununla birlikte Dorchester'deki Maiden Kalesi'nde (Görsel 6) bir kısım vardır ki burada iç içe olan sekiz sıradan fazla savunma hattı bulunur. Toprak ordugâhların kapıları genellikle Dumpton'da olduğu gibi (Görsel 9) önemsiz ayrıntılarla tahkim edilmiş olup, Honiton yakınlarında, Hembury'deki Devon büyük ordugâhında ise (Görsel 10) bir açıdan dış siper olmaya meyilli bir banket bulunmaktadır. Bu ordugâh merkezinin karşısında bulunan küçük bir hendeğin varlığı, Allcroft'un bunu bir Norman ilavesi olarak adlandırmasına yol açmıştır. Eğer bu doğru olsaydı, girişin de Norman tarzında olması beklenirdi. Çünkü ara duvar,[34] savunmanın elzem bir parçasıdır. Bütün yapının mantık çerçevesinde Norman öncesi olup aynı tarihe dayandığı düşünülebilir.

Görsel 8: Worlebury. Sur parçası (Allcroft, s. 176).
Cow Kalesi. Sur parçası (Allcroft, s. 174).

33 İng. ring fortress [ç.n.]
34 İng. transverse wall [ç.n.]

Görsel 9: Büyük Damtpon Karargâhı (Allcroft, s. 189).

İngiliz toprak yapıları uzun süren kuşatmalara dayanıklı olmayıp nadiren aralarında su yolları barındırır. En iyileri genellikle işlenmesi kolay fakat dayanıklı kireçtaşlarından yapılmıştır. Bununla birlikte XIII. yüzyıldaki pek çok kalenin belli başlı seleflerinin bu türde yapılmış olması ilgi çekicidir. Savunmanın yeterliliği açısından zemin planlarına hiçbir şekilde ilave yapılmamış olup bazıları günümüze kadar bozulmadan gelmiştir ki bu durum, mühendislerin kültürü hakkında zengin bilgi kaynağı teşkil eder. İthal edilen Norman baş kulesinin biçimsiz alternatiflerine başvurulması neredeyse bir yüzyıl boyunca mühendisliğin gelişimini durma noktasına getirmesi bakımından oldukça üzücü bir durumdur.

IX. ve XI. yüzyıllar arasında Batı Avrupa'da yaygın olan taş yapılarda, işçilikteki yetkinliğin çok büyük bir etkisi olmamıştır. Paris halkı 886 yılında Kuzeylilerin gelişine karşı taş surlar ve kuleler hazırlamışlardı. Kısa bir süre sonra ise Alfred ve Ethelf-

leda,[35] Londra'nın ve Chester'ın Roma surlarını tamir ettirmişlerdi. Görünüşe göre bu dönemde İngiltere'de birtakım Roma savunma surları mevcuttur ancak yeni bir sur halkasının varlığına dair bilgi bulunmamaktadır. Fetih sırasında muhtemelen Roma sonrası şehirlerden yalnızca Oxford ve Exeter taş duvarlı surlara sahipti. Kaynaklarda 1067 yılındaki Exeter'den sıkça bahsedilmiştir. Oxford'daysa hâlen ayakta olan bir kilise kulesi bulunmaktadır. Yarı savunma amaçlı olan bu kulenin köprüyle dış sura bağlı olduğuna dair bulgular mevcuttur. Surun tarihçesine bakıldığında ise fethin ardından birkaç yıl içinde inşa edilmiş olup kuleden daha eski olduğu görülür. Bunun yanında Earl Algar,[36] Aziz Edward[37] döneminde Oxford'da surun tamiri için görevlendirilmiş bir maiyete sahipti.

Normanlar, toprak yapılarda usta değildi. Normandiya'da Eski Sarum ile karşılaştırılabilecek bir ordugâh bulunmamaktadır. Kayda değer toprak yapıları da yoktur. William, York'ta olduğu gibi İngiltere'de de bazı yerler inşa etmişti. Ancak Saksonlar geldiğinde bunları kolayca yerle bir ettiler. Kazık çitli ordugâhı ateşten korumak için geniş bir bankete ve yapımında ciddi iş gücü gerektiren bir hendeğe ihtiyaç olmuştu. Norman soylularının kendi kalelerinde örnek aldığı Felemenk tarzıysa dar bir hendek dairesiyle çevrili bir tümsekten müteşekkil olup sarp olması dolayısıyla destekli bir köprüyle geçilmek zorundaydı (karş. Bayeux işlemesi). Rising Kalesi ise bunun bir İngiliz örneğidir.

Ancak Norman kalesi olarak bilinen karakteristik biçim tabii ki meşhur kare planlı baş kuledir. Bununla birlikte bu yapının Normanlar tarafından icat edildiğini söylemek mümkün değildir. Özgün bir ırk değillerdi, özgünlükleri komşularından aldıkları sanatı, dili ve edebiyatı uyarlama biçimlerinde kendini gösteriyordu. Provence'daki Les Baux'un baş kulesinin Romanesk tarzının, Normandiya'dakinden daha eski olması oldukça muhtemeldir. Dolayısıyla X. yüzyıldan itibaren mimarideki gelişmeyi gözlemlemeye buradan başlamak daha doğal bir ter-

35 Alfred'in en büyük kızı olup Mercia'da 911-918 yılları arasında hüküm sürmüştür. [ç.n.]

36 1057-1062 yılları arasında Mercia'da babası Leofric'in ölümünün ardından tahtta bulunmuştur. [ç.n.]

37 Günah Çıkartıcı lakabıyla da bilinen Edward, 1042-1066 yılları arasında İngiltere Krallığı'nın tahtında oturmuştur. [ç.n.]

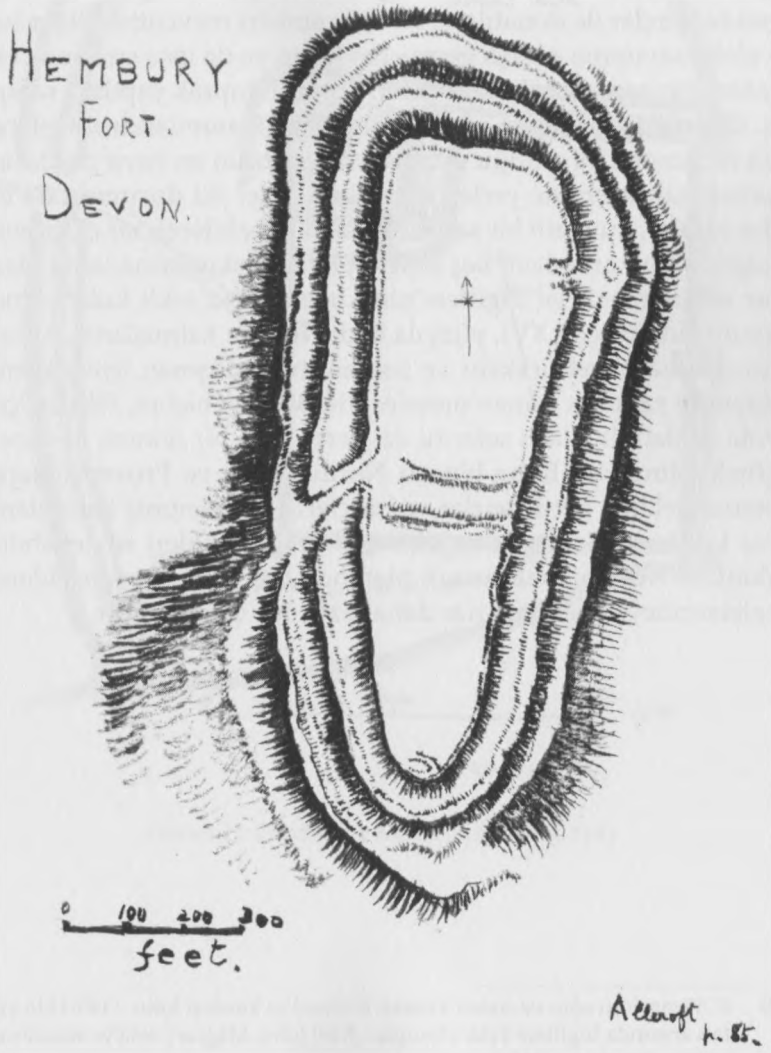
cihtir. Ayrıca Maine'de Normanların yerleşiminden öncesine tarihlendirilmesi gereken örnekler olduğu da iddia edilmiştir ki Langeais'de XV. yüzyıla ait devasa şatonun arkasında bulunan ve oldukça erken bir döneme atfedilen bir baş kule hâlen ayaktadır. Bununla birlikte baş kuleye son şeklini veren ise şüphesiz Fatih William'dır. Onun Londra Kulesi bu tarzda öncü olmuş ve İngiltere'de en az elli, Kuzey Fransa'da ise yine buna yakın bir sayıda baş kule için örnek teşkil etmiştir. Londra Kulesi'nin türünün ilk örneği olmadığı aşikârdır. Zira bir deneme çalışması olmak için fazla incelikli bir tekniğe sahiptir. Londra Kulesi'nin mimarisinin birebir kopyalandığı varsayılan Rouen'daki kaleyse ne hikmetse günümüze ulaşamamıştır. Normandiya'da da fetih öncesi olması muhtemel iki ya da üç örnek, oldukça kötü durumda olup pek ilgi çekici de değildir.[38] Dük William, herhâlde soylularını elinden geldiğince baş kule yapımından menetmişti. Fakat İngiltere'nin fethiyle bütün Norman mimarlara ve askerlere oldukça geniş bir inşa sahası ortaya çıktı.

Bu baş kulelerin görünüşü ve imar planı, teknik çizimi aratmayacak şekilde iyi bilinmektedir. Ana prensipleri tabii ki pasif savunmaydı ve bu prensibin temini için kendinden önceki ve sonraki yapılara nazaran çok daha sağlam bir şekilde inşa edilmişlerdi. Newcastle'da 90 fit karelik [8,64 m2] bir baş kulenin alt 14 fiti [4,26 m] tamamen tek parçadır. Yapının geri kalanında ise bu kadar abartılı olmasa da dış surların ve bölme duvarın kalınlığı 15 fitten [4,57 m] 20 fite [6,09 m] kadar çıkabiliyordu. Köşeler genellikle sütuncelere[39] ek olarak sığ payandalarla kuvvetlendirilmişti. Giriş, daima birinci kattaydı. Erken dönem baş kulelerde buraya sıklıkla tahta bir merdivenle ulaşılırken geç dönemlerdeyse asma köprüsü olan ön yapılar mevcuttu. Her türlü baskına hazırlıklı olmak için kapı aralığı dar yapılmıştı. Küpeşteler genellikle sade, ahşap-sipersiz ve az sayıda mazgallıydı; asma kapıya ise çok nadir rastlanırdı. Bu şekildeki bir kalenin lağımcılık uygulanamazsa ele geçirilmesinin imkânsızlığı ortadadır. Diğer yandan burada sınırlı sayıda asker bulundurulabilirdi. Düşman

38 Bunlar De Caumont'un *Abecedaire d'Archeologie* adlı eserinin 308-310 sayfalarında tasvir edilmiştir.

39 İngilizcede "pilaster" olarak geçen bu yapı parçası duvarda bulunan gömme ayaklara verilen isimdir. [ç.n.]

birlikleri baş kuleye girdiklerinde birkaç kişi tarafından içeriye hapsedilebilirdi. Baş kule, belki bir kişiyle dahi savunulabilir ancak kapının iki tarafında duran birer kişinin çıkışı engellemesiyle rahatça kuşatılabilirdi. Yan ateşi mümkün kılan bir sığınak mevcut olmayıp ani ricat yapılamayacağı için seri hücum hareketi son derece risk taşıyordu.

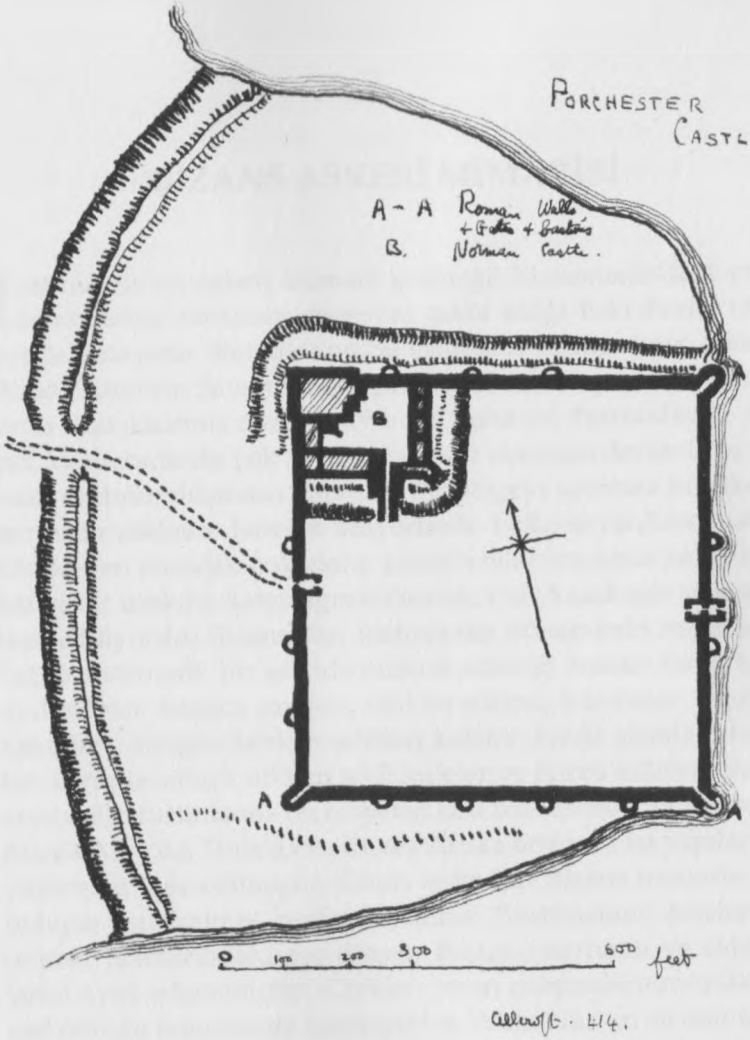

Görsel 10: Hembury Hisarı. Devon (Allcroft, s. 85).

Bu yüzden Norman baş kuleleri kullanışlı olmayan tahkimatlardı çünkü Kral John'un[40] Rochester'da gösterdiği gibi lağımcılar sayesinde kolayca ele geçirilebilirlerdi. Ayrıca konaklama bakımından da çok az imkân sağlamaktalardı. Anlaşılan mimarlar, bu yapıların kusurlarının farkındalardı ki hiçbir zaman tek başına inşa edilmelerine izin vermediler. Baş kuleler, bazen Portchester (Görsel 11) ve Pevensey'de olduğu gibi bir Roma suru içerisinde bulunurken çoğunlukla Ludlow örneğindeki gibi etrafında perde burçlar ile donatılmış bir sur çemberi mevcuttu. Diğer baş kuleler savunma amaçlı geçmişten kalan ya da inşa sırasında eklenen -bir zamanlar kazıklı çitlerle çevrili- toprak yapılara sahipti. Genellikle alanın en güçlü noktasında konumlandırılmışlarsa da Richmond'da olduğu gibi bazen dış surun en zayıf noktasını savunmak üzere de yerleştirilmişlerdi. Her iki durumda da bu dış yapılar, kuvvetli bir saldırıya karşı koyabilecek bir durumda değildi. Bu kare planlı baş kuleler, sınır baskınlarına karşı ideal bir savunmaydı ve İngiltere'nin kuzeyindeki tekli kule[41] örneğinde olduğu gibi XVI. yüzyıla kadar ayakta kalmışlardı. Ancak tünel kazabilecek imkânı ve zamanı olan düşman için kalenin düşmesi yalnızca zaman meselesidir. Bu yapı biçimi, Filistin için yola çıkılan ilk Haçlı seferini de içeren kısa bir dönem boyunca gözde olmuştur. Buna binaen Normanların ve Provencelıların benzer şekilde perde surlar ve burçlarla çevrelenmiş kare planlı baş kuleler inşa etmeyi gelenek hâline getirdikleri söylenebilir. Yalnızca Norman kalelerinin planında baş kule, Provencelıların kalelerindeyse perde surlar daha fazla öne çıkmaktadır.

40 II. Henry'nin oğlu ve Aslan Yürekli Richard'ın kardeşi John, 1199-1216 yılları arasında İngiltere kralı olmuştur. Kral John, Magna Carta'yı imzalayan hükümdar olarak da bilinir. [ç.n.]

41 İng. peel tower [ç.n.]

Görsel 11: Porchester Kalesi (Allcroft, s. 414).

BİZANS ASKERÎ MİMARİSİ

Iustinianus'un askerî mimarî geleneği, Mauretania'daki etkileyici Roma tahkimat sistemini taklit ettiği Eski Roma tarzı yapılara dayanır. Romalıların bu eyaletteki durumu geç dönem Bizans'ı andırır. Savunmaları genellikle hafif olup sınır boyunca surla desteklenmiş *castra*'dan[42] biraz daha iyi durumdaydı. Ancak Mauretania'da pek savaş deneyimi olmayan devamlı ve ansızın saldıran düşmana karşı zor bir bölgeyi savunan küçük bir garnizon şeklinde hareket ediyorlardı. Dolayısıyla Roma istihkâmları en stratejik noktalara, askerî yollar boyunca ya da herhangi bir baskına karşı sığınabilecekleri bir kasabanın yakınına inşa ediliyordu. Bizanslılar, Iustinianus döneminde imparatorluğun sistematik bir şekilde tahkim edildiği zaman buna ayak uydurdular. Başlıca yapıları, tahkim edilmiş kasabalar, sığınma kampları, düzgün tahkim edilmiş kaleler, kırsal alandaki tarlaları koruma amaçlı dikilen tekli kuleler ve gözcü kuleleri olarak sayılabilir. Iustinianus'un nispeten kısa iktidarı boyunca Fırat'ta, Küçük Asya'da, Tuna'da ve Kuzey Afrika boyunca bu yapılardan yüzlercesi inşa edilmiştir. Onun ardından Bizans mimarisi neredeyse aynı kalmış, henüz hiç kimse "Iustinianus" kalelerinin orijinal planlarındaki geç dönem Bizans onarımını ve eklemelerini ayırt edememiştir. Grekler, onun çalışmalarının mükemmel olduğu konusunda ısrarcıydılar; Prokopius'un ve onu takip eden *Taktika*'nın müellifinin talimatlarına öylesine bağlıydılar ki neredeyse hiçbir ilerleme göstermediler. Haçlıların ilerleyişi sırasında karşılaştıkları Nicaea [bugün: İznik], Antiokheia [bugün: Antakya] ve Edessa [bugün: Şanlıurfa] gibi bugün hâlen ayakta olan muhteşem kaleler, imparatorun ve onun mimarlarının tarzının mükemmel örnekleridir.

42 Romalıların etrafı çevrili ordugâh kalelerine verilen isimdir. Bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 5. [ç.n.]

Konstantinopolis [bugün: İstanbul] tabii ki teoride daha eskilere dayanıyordu ancak Iustinianus'un yapılarının seleflerininkiyle nasıl benzeştiği görülmektedir. Bunun yanında imparatorun planlarında ufak tefek farklılıklar mevcuttur. Kılı kırk yaran biri olarak kaleleri için kesin kurallar belirlemişti. Yardımcıları, istisnai ivedilik arz eden veya çok da önemli olmayan yapılar haricinde genellikle bu kuralları reddedemiyordu. Bazı binalar hariç olmak üzere Prokopius'un talimatlarının Grek askerî mühendisliğinde oldukça iyi şekilde tasvir edildiğini görürüz. Etkin saldırılar düzenlemek amacıyla sınır boyu aralıklı ordugâhlar inşa etme uygulaması Roma'dan gelmektedir. Iustinianus[43] sınır boyunca küçük istihkâmlar yapılmasını emrederek Romalılarınkinden daha yakın ancak daha küçük ve daha dayanıksız ordugâhlar inşa ettirmişti. Bunlar küçük çaplı haydut çetelerini caydırmada etkili oldular. Güçlü saldırılara karşı sadece uyarı garnizonu görevi görüyor, ileri karakol olarak ise -bölge halkı mallarıyla birlikte ikinci savunma hattının gerisine çekilene kadar- düşmanı bir iki gün oyalamaya yarıyordu. Bunlar merkezî iç kalelerden müteşekkildi ve nüfusun ihtiyaç duyduğu noktalara sığınak amacıyla inşa edilmişti. Ordu da aynı şekilde sığınaklar dolana kadar savunma hattında kalıyordu. Düşman ise birliklerinin yayılmak zorunda kalmasından ötürü kolayca püskürtülebiliyordu; bilhassa Greklerin ateş-kuleleri kullanarak seri bir şekilde haberleşmeleri en ısrarcı işgalci için bile yıldırıcıydı.

Prokopius'a göre yapıların savunma hattı üç sıra olmalıydı.[44] İlki αντιτειχισμα [antiteikhisma] olarak adlandırılan bir tümsek olup kazılan hendeğin içinden alınan toprakla yapılırdı. Bu hendeğin genişliği 56 fitten daha az olmamalı[45] ve temeli yıkmak üzere çukur kazılmasını engellemek için iç surların temeli kadar derinliğe sahip olmalıydı. Eğer hendek suyla doldurulabilirse bir avantaj sağlanmış olurdu. Her hâlükârda köşelerin dikey nizamda olması gerekiyordu. Duvarları çevreleyen bu tümsek, ardındaki hendeği gizlemek ve saldırganları kolay hedef hâline getirmek için yüksek olmalıydı.

43 Procopius, *De Aedificiis*, ed. Bonn, s. 268.
44 Procopius, *De Aedificiis*, 211-214, 255, 256.
45 *Tactica, XII, 6.*

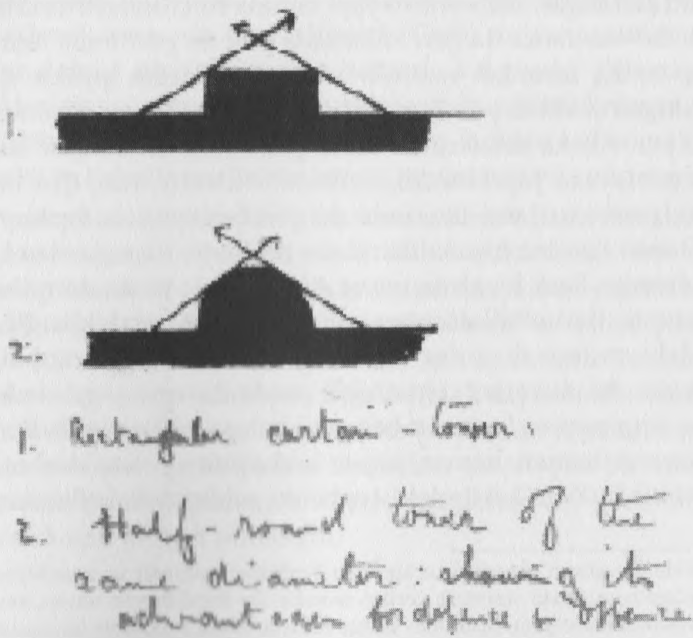
Hendek içinde προτειχισμα [proteikhisma] adlı yüksekçe bir duvar olup içindeki toprakla set çekilmişti. Böylece seğirdim yolu hendeğin sınırlarıyla neredeyse aynı hizada olurdu. Bu περιβολοι'un [periboloi] (duvarların) gerisinde yöre halkı toplanırdı ve iç surlardaki kuvvetlerin desteğinden mahrum olduklarını bildiklerinden ötürü bu hattın savunması daha meşakkatliydi. Prokopius, iki sur arası mesafenin iç taraftaki surun yüksekliğinin dörtte biri oranında olmasını şart koşmuştu. Bunun nedeni olası saldırılarda askerlerin bu iki sura birden seri bir şekilde yerleştirilebilmesidir. İç sur olan τειχος'un [teikhos'un] iki katlı savunmaya sahip olması gerekiyordu: Zemin katta büyükçe ok mazgalları, üst kattaysa dışarıdan dendanlarla[46] korunan, çoğunlukla tonozlu ya da ahşap çatılı, bazen de açık bırakılan balkonlar bulunmalıydı. Bir surun kalınlığı yüksekliğinin dörtte biri kadar olmalıydı ve aralıklarla dikilmiş üç katlı, genellikle kare planlı kuleler gerektiriyordu.

Bizans perde burçları garip bir şekilde kullanışsızdır. *Taktika*, burçların dış tarafının sekizgen, iç kısmınınsa daire şeklinde olmasını şart koşar. Söz konusu yapı tarzına Küçük Asya'daki Bash Dagh'da[47] rastlansa da geri kalanında pek de görülmez. Burçların iç ve dış kısımları nadiren sekizgen olmakla birlikte daha çok altıgen şeklindeydi. Buna rağmen onda dokuzu dikdörtgen planlıydı. Afrika kalelerinde daire şeklinde olan burçlar bazen daha geniş olan yapıların köşelerinde kullanılıyordu. Çok nadir olarak perde surların üzerinde de görülebiliyordu. Prokopius, kare temel üzerine inşa edilen daire şeklindeki burçlardan bahsetmektedir. Bash Dagh'da bir ve Afrika'da üç ya da dört örneği mevcuttur. Bodur dikdörtgen yapıysa yaygın modeldir. Bütün yapıdaki en ince duvarlar dıştaki burçların kulelerinde bulunmaktadır. Bu duvarlar çoğunlukla perde duvarın yarısı kalınlığında olup zemine kadar içi boş şekilde inşa edilmişlerdi. Bizans burçlarının hemen hemen hepsi koçbaşının birkaç darbesiyle yıkılabilirdi. Kare şeklindeki cepheleri saldırıyı kolaylaştırır ve

46 Kale duvarının tepesinde aralarında boşluklar bulunan ve neredeyse bir asker boyundaki siperlere verilen isimdir. Bu dendanların amacı, savunmacının ok atışının ardından tekrar hazırlanırken kendisine bir savunma alanı ve koruma sağlamaktı. Bkz. Semavi Eyice, "Kale", s. 235; Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 37, 48. [ç.n.]

47 Ramsay- Miss Bell, "The Thousand and One Churches", s. 283.

mancınık taşlarının açık hedefidir. Ayrıca kare şekli dolayısıyla yan ateşler için verimsiz olup (Görsel 12) surlardan savunulması daha zordur. Bir deprem sırasında yıkılması en muhtemel olan bunlardır. Tek faydası, kolay inşa edilmesidir. Daire şeklindeki burçlar daha çok tercih edilmiş olup mühim noktalara ise çokgen şeklindeki yapıları münasip görmüşlerdir (Görsel 13). Geri kalan meselelerde düşmanlarının kuşatmadaki beceriksizliklerine bel bağlamışlardı: Araplar Salâhaddin dönemine kadar berbat mühendislerdi dolayısıyla Grekler sade bir surun genellikle onları caydırmakta yeterli olduğunu anladı. Perde burçlar nadiren -Antakya'da olduğu gibi- seğirdim yoluyla kalenin iç kısmına bağlanıyordu. Çoğunlukla bu burçlar perde kısımlardan ayrıydı. Bazı durumlarda bu alana iç kısımdan bir erişim yoktu. Aksi durumda üst katla bir bağlantısı bulunmuyordu. Giriş ise her zaman kullanışsız bir şekilde dar olup bazen 10 fitlik [3,04 m] bir geçidin genişliği 2 fitten [0,60 m] azdı. Bunlar muhtemelen ahşap yoksunluğundan daima taş kemerliydi.

Görsel 12: 1- Dikdörtgen perde burç. 2- Savunma ve saldırıdaki avantajlarını gösteren aynı çapta yarım daire şeklindeki kule.

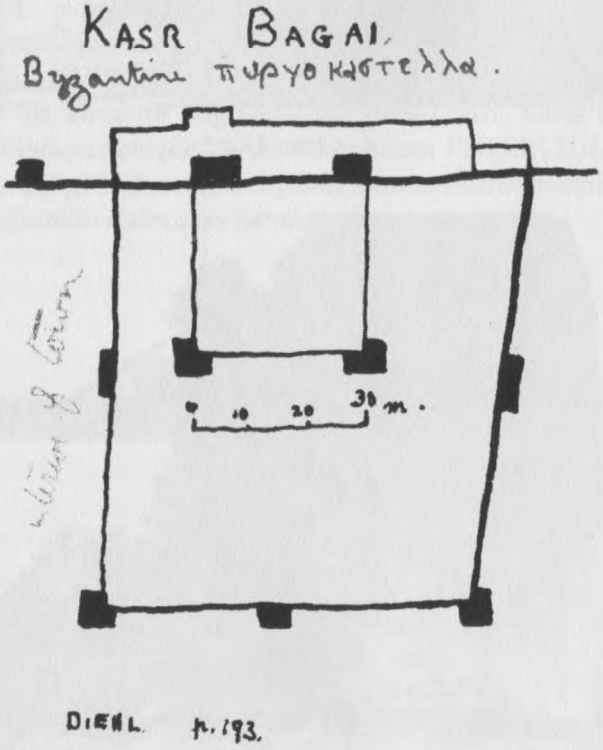

Görsel 13

Görsel 13a: Edessa'da çokgen şeklindeki kule, açıyla, hendeğin karşısından.

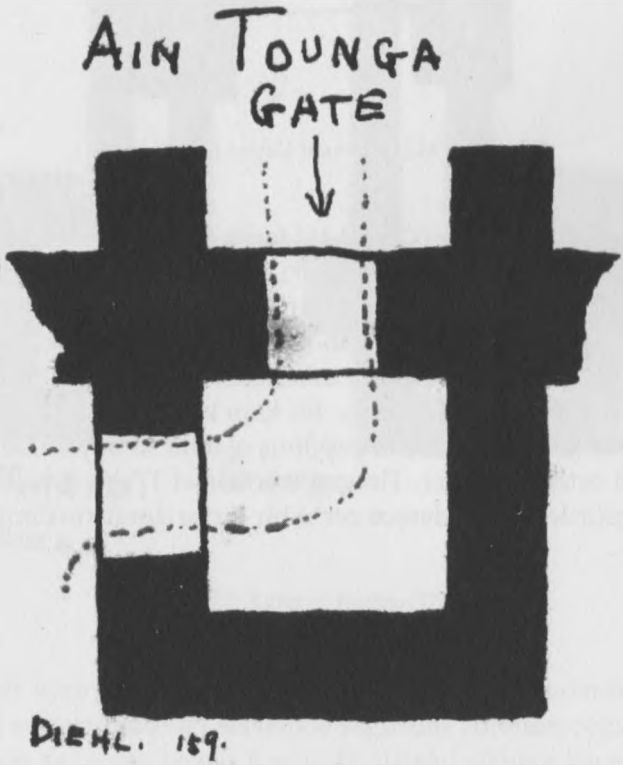
Kalelerin bir başka kısmı hakkında daha bilgi sahibiyiz: Prokopius'un φρουριον [phrourion] ya da πυργοκαστελλον [pyrgokastellon] adlı bölümleri. Bunlar, Batı tarzı baş kulenin yerini almış olup genellikle yapının duvarı üzerinde bulunmaktaydı ve Frank *donjon*[48] çoğunlukla en güçlü savunma noktasına yerleştirilmişken Bizanslılar bazen bunu en zayıf noktaya koymuşlardı. Bununla birlikte daha yaygın uygulama, -pek tabii Norman baş kulesi kadar savunmasız olmasa da- Batı'da olduğu gibiydi (Görsel 14).

Görsel 14: Bagai Kasrı. Bizans πυργοκαστελλον'u (Diehl, s. 193).

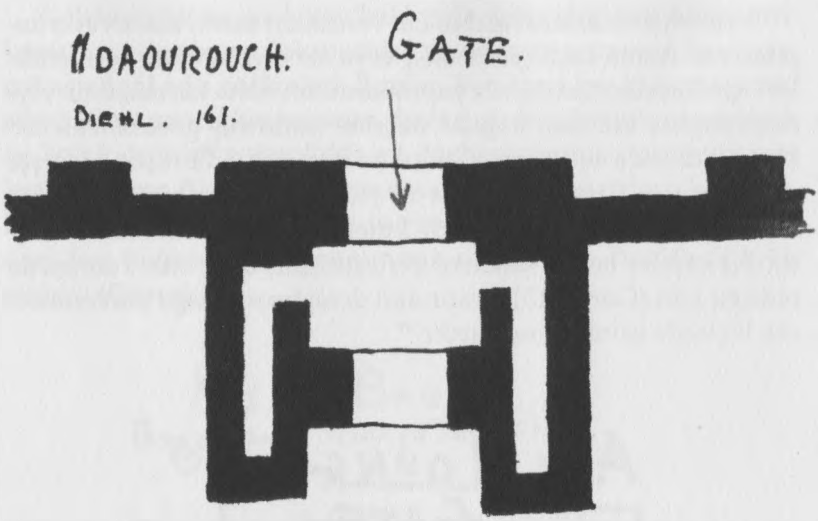
48 Bir baş kule görevi gören bu dikdörtgen veya kare şeklindeki yapı, kazıklı ahşap yapıların kolay ele geçirilebilir veya zarar verilebilir olduğu ortaya çıkınca taş işçiliğiyle inşa edilmiştir. Bu yapı da yine soylunun ve ailesinin hizmetkarlarıyla birlikte yaşadığı binadır. Bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 37 vd. [ç.n.]

Bizanslı mimarların asıl önem verdikleri kısım kalelerinin kapılarıydı. Asma kapı (*portcullis*) veya *herse*'ye kıymet vermedikleri için kapıları Latinlerin yaptıklarından daha karmaşıktır. Ayrıca Araplar bilhassa kapılar üzerine saldırmış görünmektedir. Her hâlükârda bu yapılar oldukça dar inşa edilmiştir (genişçe olanlarından birisi yalnızca 4 fit [1,21 m] ene sahiptir). Ayrıca mümkün olduğunda iki yanda kuleler tarafından desteklenmiştir. Bu kapılar bazen kulelere yerleştirilmiş olup Ain Tounga'da olduğu gibi (Görsel 15) etrafından dolaştırıp tuzağa yönlendirecek biçimde savunulmuşlardır.[49]

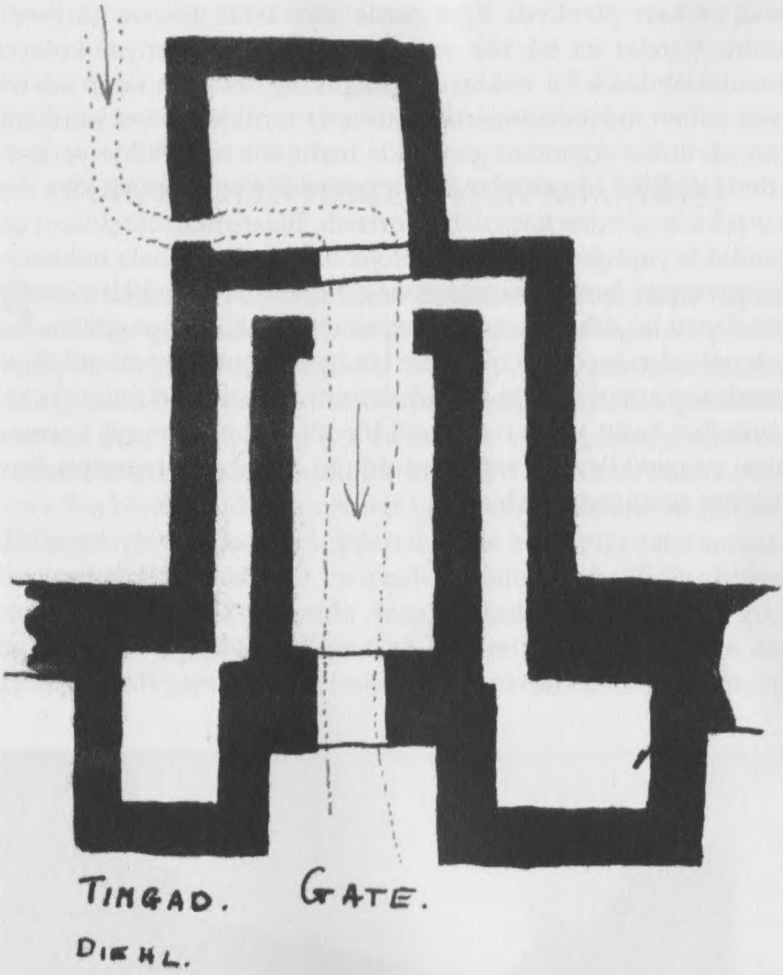
Görsel 15: Ain Tounga Kapısı (Diehl, s. 159).

49 Diehl, s. 159.

Görsel 16: Mdaourouch Kapısı (Diehl, s. 161).

Mdaourouch'ta ise (Görsel 16) farklı bir durum söz konusuydu. Buradaki çift kapı ufak çaptaki saldırgan grubu gafil avlama amaçlı olabilir; iç kapıya saldıran grup tarafından gözden kaçırılan bir savunma kuvveti yan hücrelerde gizleniyor olabilirdi. Ancak normal şartlar altında askerlerin kullanımına tahsis edilmiş olması daha muhtemeldir. Bir kapı kapanmadan diğer kapının açılmayacağı bir düzen yapılmış olabilir ki böylelikle baskın ihtimali ortadan kalkar. Timgad'da (Görsel 17) bu iki sistem bir araya getirilerek son derece zorlu bir girişe dönüştürülmüştür.

Görsel 17: Timgad Kapısı (Diehl).

Diğer ayrıntılara geçersek Antakya ve başka yerlerde olduğu gibi surların inceliği sebebiyle seğirdim yolunun çoğunlukla bindirme veya sıra kemer üzerinde olduğu gözden kaçmamalıdır. Bilinen Bizans istihkâmlarında XIII. yüzyıldan evvel herhangi bir tür veya modelde senkendaz mevcut değildi. Dolayısıyla bunlara yabancı oldukları sonucuna varılabilir.

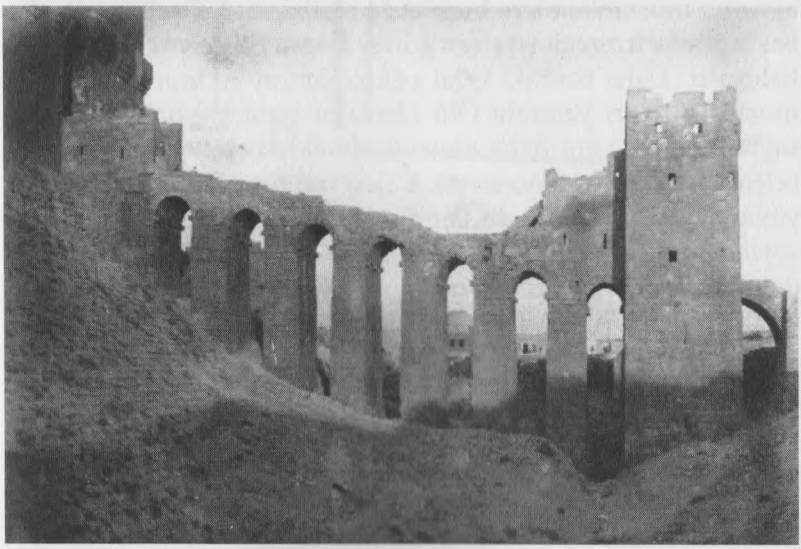
Şema açısından iki türde Bizans kalesine rastlanır: Biri, Roma ordugâhlarından türetilmiş tarzda, köşelerinde burçlarla des-

tekli ve kare planlıydı. Eğer perde suru fazla uzunsa güçlendirilmiş burçlar da tek tük yer alabiliyordu.[50] Diğeriyse kolayca savunulabilecek bir noktaya toprağın dış hatlarını takip ederek inşa edilen müstahkemlerdir. Bununla birlikte Bizans istihkâmları savunma açısından genellikle mahirane bir şekilde yerleştirilmiş değildi ve yakınlardaki tepelerden bakıldığında sıra dışı bir şekilde gözden kaçırılabiliyorlardı. Bizanslılar, Haçlıların çoğunlukla yaptığının aksine stratejik olarak önemi haiz noktalara bir savunma karargâhı inşa etmeyi hiç tercih etmediler. Grekler binalarını istedikleri yere inşa ederken Franklar zapt edilemeyecek noktaları seçtiler. Grek hisarları, garnizonlarının büyüklüğü, hendeklerinin derinliği ve ordularının alandaki etkinliği ile korunurken Latin kaleleri dikkatli bir şekilde planlanmış koruma ateşi ve mevkilerinin sağlamış olduğu doğal avantajlarıyla kendilerini savunuyorlardı.

50 Konstantinopolis'te bazı yerlerde 54,86 m aralıklara sahiptir.

SURİYE'DEKİ HAÇLILARIN MİMARİSİ

Suriye'deki Latin istihkâmlarını değerlendirirken tarihî yapıların belge olarak tamamen değersiz olduğu konusunda şiddetle ısrar edilmesi doğru değildir. Günümüzdeki kalıntılar üzerinde kapsamlı bir değerlendirme yapıldığında Haçlıların genellikle mevcut Bizans kalelerini (ya da en çok tamir görmüş olanları) kullandıkları görülür. Bununla birlikte Frankların haleflerinin veya Baybars'ın oldukça cömert bir şekilde tahkimatın güçlendirilmesi için seleflerinin yapıları üzerine inşa ettiği daha sonraki dönem yapıların izlerine de rastlanılabilir. Hatta Sidon bölgesinde XVI. ve XVII. yüzyılda Araplar tarafından da benzer güçlendirmeler yapılmıştır. Orta Çağ kaleleri tarihlendirilirken her zaman kendi yapılarına ait bulgular çerçevesinde ele alınmalıdır.

Görsel 17a: Halep'teki viyadük. Belki de bu muhteşem şey hariç bütün kalelerin Bizans'ın izinden gittiğini düşünüyorum.

XII. yüzyılda Doğu'nun durumu incelenirken mimarîdeki Arap etkisi tamamen hiçe sayılmış olabilir. Baybars, hatırı sayılır istihkâmlar inşa eden ilk Arap[51] hükümdarı gibi görünür. Halep'teki ve Şam'daki iç kaleleri, Crac des Chevaliers'teki [Hısnü'l-Ekrâd] yapıları, Grek ve Latin yapıların fevkalade kopyaları olmasalar da gerçekten bahsedilmeye değerdir. Baybars'tan önce Suriyelilerin kendi müktesebatlarıyla inşa ettikleri başyapıtları ise Masyad [Masyaf] ve Kadmus'taki şaşırtıcı derecede zayıf kalelerde müşahede edilebilir.[52]

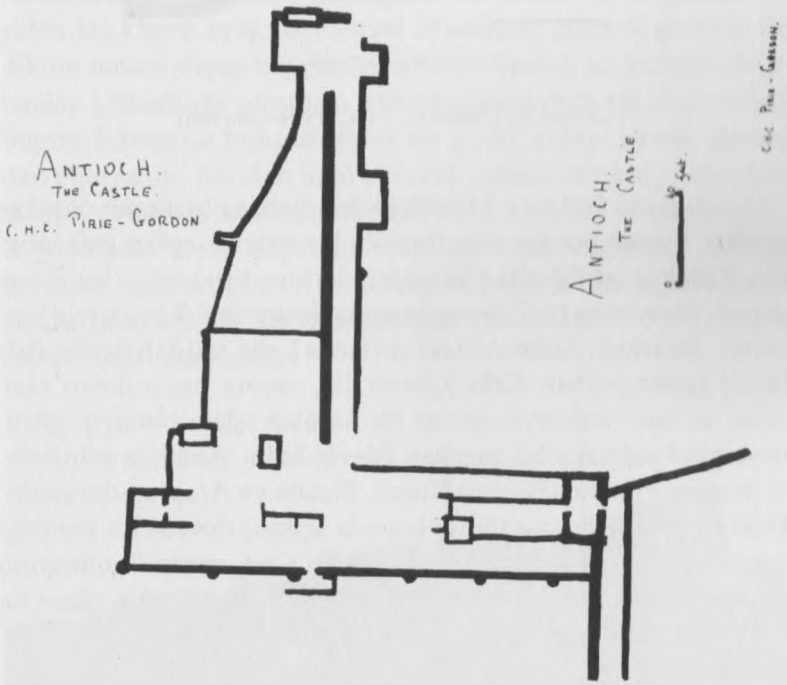
XII. yüzyılda Latin menşeli Suriye istihkâmlarında çok büyük bir uyum görmek şaşırtıcı olurdu. Ülkenin Franklar tarafından parça parça ele geçirilmesi ve siyasi ayrımlarının çoğunlukla ırk farklılıklarından ileri gelmesi, bölgesel mimarî okulların oluşmasına ve aynı zaman diliminde farklı mıntıkalarda esasta oldukça zıt kalelerin inşa edilmesine sebep olmuştur. Sicilya Normanları pek çok Doğu âdetini benimsemişlerdi. Antakya ve Edessa'da Grek müstahkemlerini benimsediler (Görsel 18). Antakya'daki kalede bulunan birkaç zayıf sur, o bölgedeki Latin istilasının yegâne belirtisidir. Trablus'ta soylular arasındaki büyük mimarlar ise yerlerini *fief*lerinde seleflerinin amaçlarını gerçekleştiren (veya aşan) askerî tarikatlara devretmişlerdir. Bundan dolayı en ayrıntılı müstahkemlere buralarda rastlıyoruz. Özellikle Kudüs başta olmak üzere Suriye'nin güney kısmında pek az kale ayakta kalmıştır. Daha sonraki işgal pek çoğunun yıkımına neden olmuştur. Bunun yanında Ölü Deniz'in ötesinde hâlen oldukça sağlam birkaç yapı daha mevcut olmakla beraber yeterince incelenmemişlerdir. Rey, Kerek Kalesi'nin bir planını ve tasvirini yayımlamışsa da ikisi de kendi çalışması değildir. Doğrusunu söylemek gerekirse Kerek Kalesi, bir Orta Çağ tarihçisi tarafından hiç çalışılmamıştır.[53] Rey ve onun ardından Profesör Oman tarafından Latin askerî mimarisinin bozulmamış örneği olarak

51 Lawrence burada Baybars'tan Arap olarak bahsetmişse de Memlüklerin sultanı Baybars'ın kökeni Kıpçak'tır. Bkz. Kâzım Yaşar Kopraman, "Baybars I", *DİA*, V (1992), s. 221. [ç.n.]

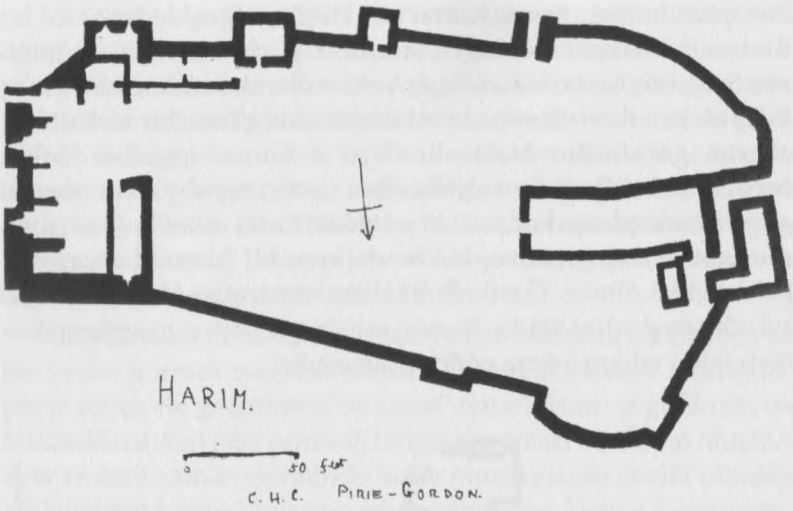
52 Rider Haard'ın *The Brethren*'deki Masyad kayıtları muhteşem bir şekilde hayal ürünüdür. Yerin hakiki durumu berbat hâldedir.

53 Bazı bedevilerin Amman yakınlarındaki demiryoluna zarar vermek gibi düşüncesiz faaliyetleri nedeniyle 1909'da buraya gidişim engellendi. -Ayrıca 1911'de. Bu sene Dürziler Araplara yardım etti. Türk valiyi öldürdüler, konağı ve okulu ise yaktılar.-

öne çıkarılmıştır. Kerek Kalesi'nin Haçlılara geçmeden önce bir Bizans müstahkemi olduğu, ardından güçlü bir Arap emîrliğinin merkezi olarak kullanıldığı ve son olarak kulelerden birinde Baybars'ın adının mevcudiyeti düşünüldüğünde bu iddia biraz abartılı görülebilir. Nabluslu Payn'ın bunun inşasına katkısı bahsetmeye değer bile değildir. En azından daha iyi bir materyal gün yüzüne çıkana kadar 1140 yılındaki Latin askerî mimarisinin durumuna uzanan süreç hakkında ayrıntılı çıkarımlar yapmak pek sağlıklı olmaz. Özellikle Baybars'ın yapıları Haçlılarınkiyle sık sık karıştırılmaktadır. Bunun sebebi söz konusu yapıların kısmen taklit edilerek inşa edilmiş olmasıdır.

Görsel 18: Antakya Kalesi (C. H. C. Pirie-Gordon).

Görsel 19: Harim (C. H. C. Pirie-Gordon).

Haçlı istihkâmlarını kronolojik bir sırada ele almak oldukça zordur. Esasen bunlar, sırlarla dolu bir sisteme aykırı istisnalardır. Antakya ve Edessa Prinkepsliklerinin kaleleriyle başlamak demek neredeyse hiç dokunulmamış Bizans istihkâmlarıyla başlamak demektir. Antakya'daki surlarda Latin müdahalesine dair hiçbir işaret yoktur. Kale (Görsel 18), saçma payandaları olan uzun ve ince surlarıyla askerî bir karakol işlevi olmayıp görünüşe göre yalnızca bir mesken işlevindedir. Antakya şehrindeki meşhur Harenc (Harim) Kalesi, Bizans ve Arap usulündedir. Kalenin üzerine inşa edildiği kayada açılmış devasa bir hendeği mevcut olup, yalnızca bu dahi kalenin Grek menşeli olduğunu kanıtlar. Tipik bir Bizans mimarisi örneği olan zemin planı da göz önüne alındığında (Görsel 19) kale, hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın Haçlıların gelişinden öncesine tarihlendirilebilir. Ancak kale surlarının çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır.

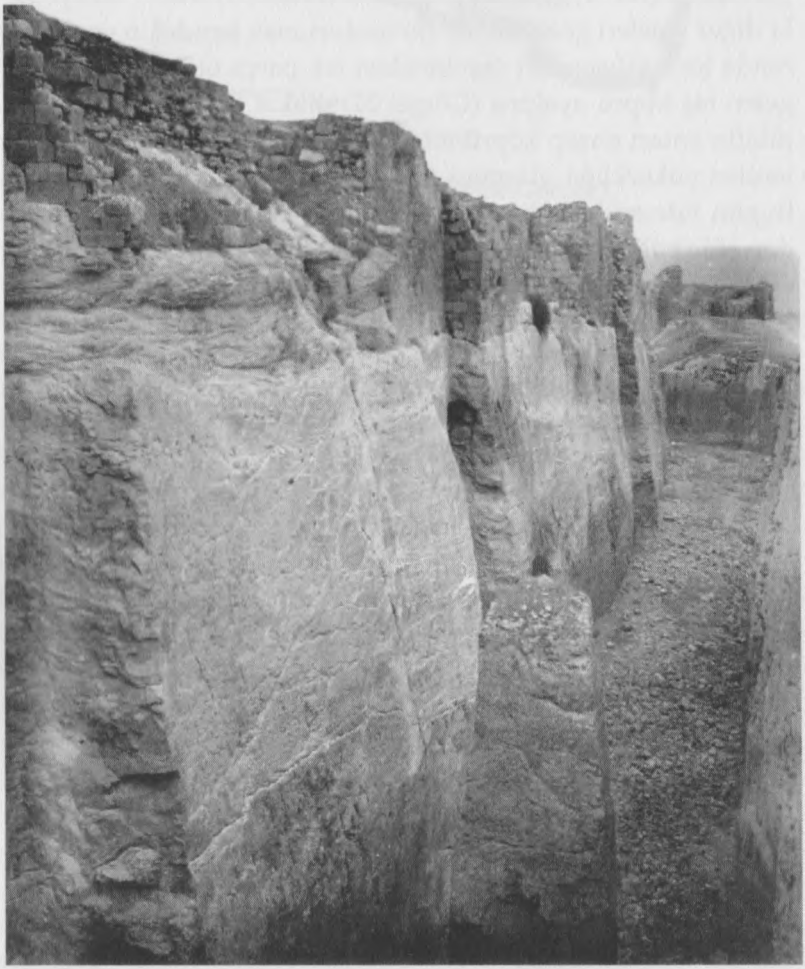
Daha doğuya gidecek olursak Turbessel (Telbaşir) bölgesi tamamen tahrip olmuştur. Bir zamanlar tümsek üzerinde bir kale mevcutsa da geriye kare planlı kulenin yalnızca birkaç taşı kalmıştır. Eğer Melikü'z-Zâhir komutası altındaki Arapların yeniden inşa ettikleri güney cephesindeki yüksek kuleleri görmezden gelirsek Fırat Nehri üzerindeki Bire'de (Birecik) (Görsel 20)

Bizans'a özgü yapıda inşa edilmiş bir istihkâm bulunmaktaydı. Nitekim Edessa'daki (Rages) büyük kale de Arap dokunuşlarının mevcut olduğu bir Bizans yapısıdır. 500 fitten [152,4 m] uzun, ortalama 60 fit [18,2 m] derinliğe ve 30 fit [9,14 m] genişliğe sahip kayaya oyulmuş hendek (Görsel 21), Latinlerin bu bölgeyi nasıl diken üstünde idare ettikleri hesaba katıldığında fazla meşakkatli bir yapıdır. Buradaki kasaba surları da oldukça mükemmel durumda olup şüphesiz Bizans yapımıdır. Ayrıca Haçlılar, şehri tuttukları birkaç yıllık süre zarfında burada yarı-Bizans tipi bir yönetim biçimi uygulamış gibi görünmektedir. Kuzey Suriye'deki diğer kaleleri göz önünde bulundurursak hendeğin geri kalanında kazı çalışmaları yapılmışken tek parça olarak günümüze gelen taş köprü ayağına (Görsel 21) dikkat çekmek gerekir. Bu dikitin amacı ahşap köprünün ortasına destek sağlamaktı ve istenilen yüksekliğe ulaşması için tepesine ayrıca taş döşenmişti. Bugün Edessa'da bulunabilecek en güçlü ahşap, kavak ağacından elde edilir. Bundan imal edilecek uzunca bir kiriş bölgedeki evlerin çatısında kullanılmak için dahi oldukça dayanıksızdır. Avrupa'daki asma köprüler, oldukça uzun olmasına rağmen dengede kalabildiğinden asma köprü ayağına ihtiyaç duyulmuyordu. Bununla birlikte Britanya'daki Tonquedec'te XIV. yüzyıla ait bir emsal mevcuttur.

Görsel 20: Bire, Birecik, nehirden.

Edessa'daki bir diğer istihkâm olan Rumkale'de Latin işgaline dair tek işaret, asma kapının yivlerinin şeklidir. Her nedense Bizanslılar hiçbir zaman bu savunmayı giriş kapısı için kullanmamışlardır. Elbette varlığından haberdardılar zira Vegetius tarafından betimlenmiş olup Pompeii'de ve Giza Piramiti'nde mevcuttur. Ayrıca Avrupalı kale mimarları bu yapıları faydalı bulmuş olmalı ki bu biçimi tahkimatlarında kullanmışlardır. Doğu'ya bakıldığında ise bunlar doğrudan Avrupa'dan etkilenmenin işaretleri olarak değerlendirilebilir.

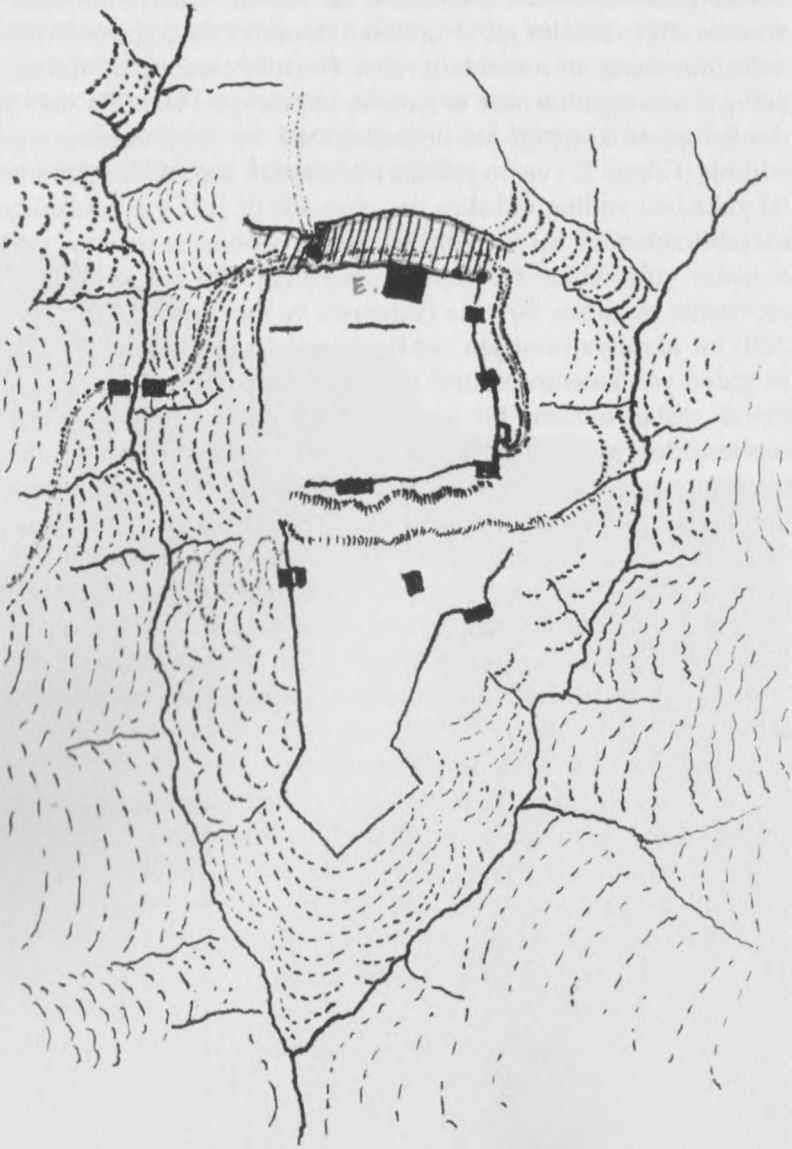

Görsel 21: Taş köprü ayağı ile Edessa'daki hendek.

Bu kaleler teknik açıdan çok etkileyici olmasalar da Antakya'ya bağlı Saone (Sahyun) Kalesi bir bütün olarak ele alındığında muhtemelen Suriye'deki askerî mimarinin en iyi örneği olarak gösterilebilecek muhteşem bir kaledir. Suriye'nin kuzeyindeki diğer kaleler gibi buradaki kalıntılar da çoğunlukla Bizans dönemine ait olmakla birlikte Haçlılar tarafından oldukça belirgin ve özgün tarzda eklemeler yapılmıştır. Kale iki nehrin dar bir açıda kesiştiği bir noktadaki dik bir tepe üzerine inşa edilmiş (Görsel 22) ve bu şekilde her yandan soyutlanmıştır. Her iki yakadaki vadiler oldukça dar olup 400 fit [121,9 m] derinliğe ulaşabilmektedir. Bu vadilerden birinin cephesine tepenin yarısı kadar yükseklikte bir köprü kurulmuştu. Bu köprü yamacın cephesine oyulmuş bir yola çıkıyordu ve kışları son derece şiddetli bir akıntıya dönüşen nehrin üzerindeydi. Köprüden kaleye giden yol, kalenin bulunduğu kısmı tepenin geri kalanından ayıran taştan oyulma bir hendeği takip ederek kalenin güney cephesindeki duvarlara bitişik nizamda ilerleyip orta yoldaki bir kapıya çıkıyordu (Görsel 22 ve 23). Rey'in eserinde bu kapıdan bahsedilen kısım maalesef tamamen yanıltıcıdır. Üzerinde ne asma kapı ne de senkendaz bulunuyordu. Ancak kapı aralığı, duvarın cephesine birkaç santimetre gömülüydü ve bu girinti 30 fite [9,14 m] kadar yükselip yüzeysel bir körkemerde[54] sona eriyordu. Rey'in kendisi tarafından aktarılan ve daha bariz düzeltmelerle burada yinelenen kale şeması (Görsel 22) görünüşe göre aceleye gelmiştir. Muazzam bir hacme sahip Saone, zorlu tepelere berkitilmiş olup incelenmesi zahmetli ve sıkıntılı bir konudur. Rey'in taslağı, taştan oyma hendeğin etkileyici hacmini küçültür, betimlemeleriyse nispeten muğlak ve yetersiz kalır. "E" işaretli büyük kare şeklinde olan baş kule (Görsel 22) haricindeki Bizans yapısının tamamı, müstesna bir kalitede olsa da diğerleri gibi sıradan bir Bizans eserinin planına sahiptir. Bilhassa hendek, 100 fitten [30,4 m] fazla genişliğe sahip olup köprüyü destekleyen sivri kulesi taştan bir başlıkla 110 fit [33,5 m] yüksekliğindedir (Görsel 24 ve 28). Hendeğin tamamı çok güzel bir biçimde taştan oyulmuş olup kenarların büyük bir kısmı yapının geri kalanına

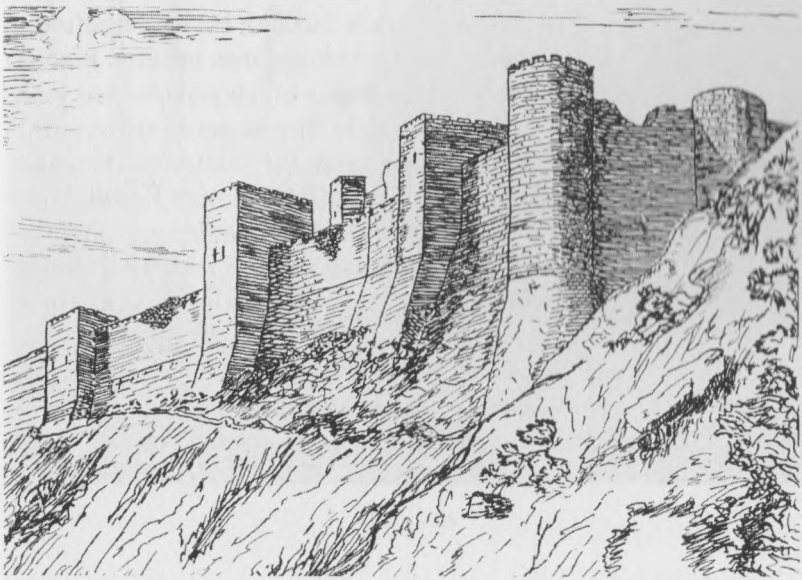
54 Körkemer ya da kör-kemer olarak bilinen yapı parçası, yarım daire şeklindeki taşın duvarda dışa vurduğu ve bulunduğu bölgeye destek olmasını amaçlamıştır. Bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 134. [ç.n.]

nazaran daha pürüzsüz bir şekilde yontulmuştur. Hendek, kaleyi bayırın Jebel Daryous'a bakan daha geniş kısmından ayırır.

Görsel 22: Saone/Sahyun (Rey, s. 107).

Bununla birlikte Saone'nin Latin dönemine ait baş kulesi daha ilginçtir. Suriye'deki pek çok sayıdaki mimarî tarzda yapıdan biri olarak Kuzeybatı Avrupa'nın baş kulelerine belirgin bir benzerlik göstermektedir. Yalnızca bölgesel şartlara uyum sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir (Görsel 25). Avrupa'da hiçbir baş kulede, bodrum katlar haricinde tonozlu tavanlar görülmezse de Suriye'de başka türlü bir çatı yapma yolu yoktu. Bununla birlikte çok geniş bir bina, taştan tonoza sahip olduğunda yapının yüksek olma ihtimali daha da zorlaşırdı. XII. yüzyıl erken dönem mimarlarının aksine Coucy'nin mimarı taş tonozlu şekilde ancak dört katlı bir baş kule inşa edebilmişti. Üst katların ortadan kalkmasıyla giriş kısmı merdiven veya ön yapı vasıtasıyla birinci kata alındı.

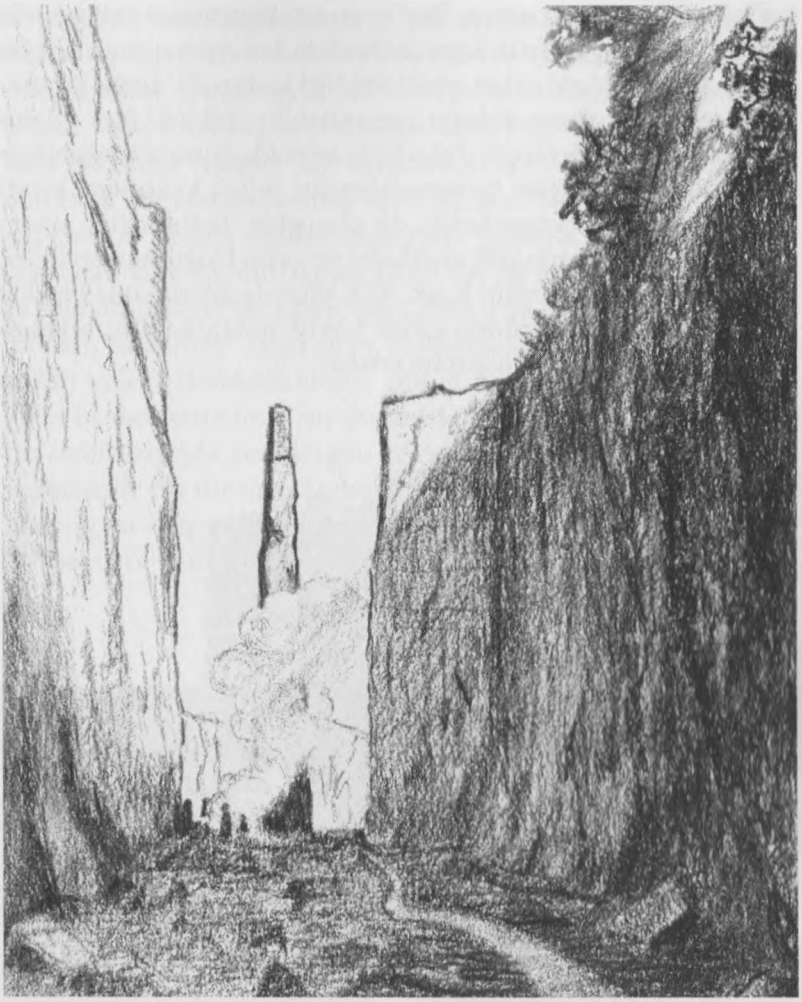

Görsel 23: Sahyun, güney doğu köşesi. Giriş kulesi en soldaki olup hendek ise sağdaki daire şeklindeki kulenin önü boyunca uzanır.

Suriye'de kare şeklindeki baş kuleler Antakya'daki Saone'de, Trablus'taki Chastel Blanc, Chastel Rouge, Botron ve Giblet'te, Krallık'taysa Beaufort, Banias ve muhtemelen Kaisaria'da görülebilir. Saone'deki kule en heybetli olanıdır (Görsel 26 ve 27). Te-

meli iki yöne 90 fit [27,4 m] uzunluğunda kare olup 76 fit [23,1 m] yüksekliğe sahiptir ve ilk katın duvarlarının kalınlığı 22 fite [6,7 m] kadar çıkar.[55] Girişi zemin katta oldukça küçük bir kapı yoluna sahiptir ve yalnızca mafsallı bir kapıyla kapatılmıştır. Tarih olarak muhtemelen en geç sayılabilecek Giblet'teki baş kule ise Suriye'dekiler içinde asma kapıya sahip olan tek yapıdır. Avrupa'da da asma kapı ender görülür ve geç dönem olduğunun işaretidir. Giriş kapısı, kalın duvarın içinden birinci kata çıkan merdivenlere bakar. Her kat taştan tonozlu olup merkezinde 9 fit kare [0,83 m2] çapında büyük bir sütun tarafından desteklenmiştir. Üst kat ise büyükçe pencerelerle aydınlatılmış olup Normandiya'daki her baş kule gibi kıymetli eşya odası ve kabul odaları da bulunur. Köşedeki merdiven vasıtasıyla duvarın içinden çatıya doğru çıkılır. Çatı, alçak kemerler üzerinde ok mazgalları olan korkuluklar ile çevrilmiştir. Buradaki korkuluk bir Bizans modeli olmakla birlikte eğer baş kule Sicilyalı bir lord tarafından çizilmişse -ki mümkündür- memleketinde inşa edilmiş binaları kopyalamış olması muhtemeldir. Başka bir deyişle bu baş kulenin korkuluklarının, hemen aşağıdaki Bizans perde surlarındaki korkulukların bir kopyası olduğu kesin bir şekilde söylenemez. Düz merdivenler ve kulenin yapımında kullanılan kesikli taşlar tabii ki Avrupa menşeli değildir. Haçlılar, yanlarında aynı zamanda taş ustalığı da yapan mimarlarıyla Suriye'ye gelmişse de işin büyük bir kısmı bu topraklardaki yerliler tarafından yapılmış olmalıdır. Suriyeliler, Grek kaleleri inşa etmeye alışıktı. Doğal olarak kapı geçitleri ve merdivenlerle taş işleme yöntemlerinde kendi tekniklerini benimsemişlerse de ikincil konumları belirgindir. Baş kulenin tarzının Greklerle alakası yoktur.

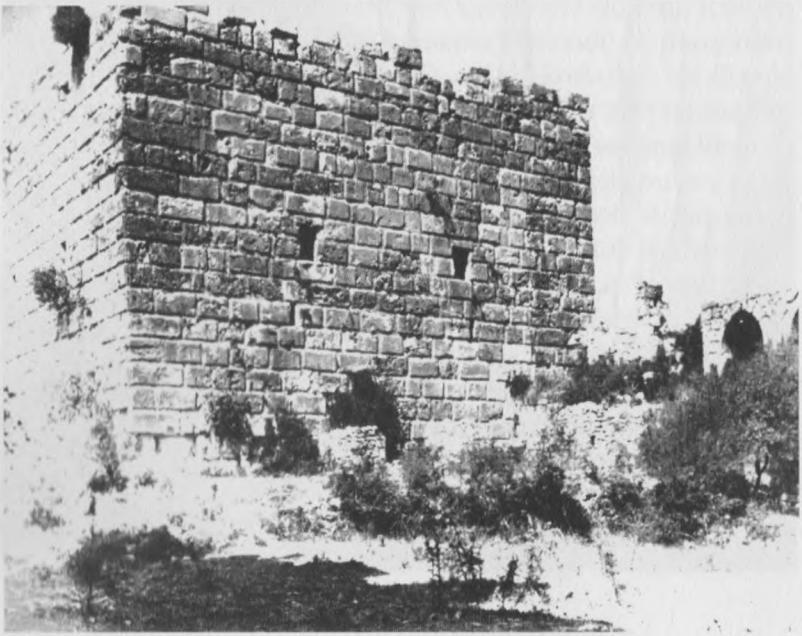
55 Zemindeki canlı bir yılan kolonisi tamı tamına bir ölçümü engelledi. Ayrıca burası zaten zifiri karanlıktı.

Görsel 24

Saone'den güneydeki Tortosa'ya (Tartus) kadar olan bölgede hiç erken dönem Latin kalesi mevcut değildir. Tortosa'nın yarısı yok olmuşken kalan yarısı Bizans tarzındadır. Rey'in çizimlerinde (Görsel 29) bugün orada görülebilenden çok daha fazlası mevcuttur. Çünkü Tortosa büyümekteydi ve ağır surlarla taş hendekler gelişen bir liman için ayak bağıydı. Üst tarafındaki

valinin haremi[56] sağ olsun, Rey'in en içteki savunma çizgisinde konumlandırdığı büyük kare şeklindeki kuleye bugün ulaşmak imkânsızdır. Sokaklardan görülebildiği kadarıyla deniz tarafında sadece iki kulenin olduğu varsayılabilir. Tabii ki kırk yıl öncesinde burada görülecek daha fazla şey olduğunu söyleyebiliriz ancak Rey beklediğini bulamadığından ötürü kalıntıları kendi hayal gücünden tamamladığı da olmuştur. Betimlediği şehrin kuzey kapısı bıraktığı gibi ayaktadır ve Latin Doğu'nun en ilginç giriş kapılarından biridir. Kapı, XIII. yüzyıla ait olmakla birlikte şehrin iki azametli surunun içinde büyük miktarda Bizans kalıntısı olduğuna dair hiçbir şüphe yoktur.

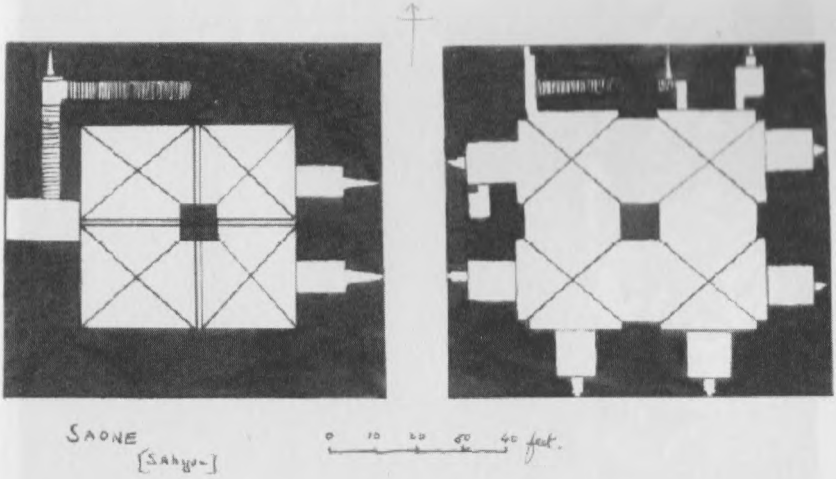

Görsel 25: Güney batı cephesinden Saone baş kulesi.

Tortosa'nın 6 mil [9,6 km] güneyinde tarihlendirilememiş bir kale olan Chastel Rouge (Yahmur Kalesi) bulunmaktadır ve şu anda mimarî gizemini hâlen korumaktadır. Kuzey Suriye'nin oldukça nadir bulunan düzlüklerinden birinde (Görsel 30) hiç-

56 Lawrence'ın burada harem olarak kastettiği valinin özel konutudur. [ç.n.]

bir coğrafi üstünlüğü olmayan bir ovada konumlanmıştır. Bir zamanlar etrafında hendek mevcutsa da buralar tamamen doldurulmuştur. Dolayısıyla pek derin olmadıklarını tahmin edebiliriz. Kale, dikdörtgen şeklindeki köşe kulelere sahip kare surlarla çevrilidir (Görsel 32). Kulelerden ikisi dışa doğru çıkıntılı olmasına rağmen senkendaz açılmamıştır. Böylece eldeki veriler yapının bir Bizans modeli olduğunu gösterir. Bununla birlikte bu küçük kare yapının içinde hatırı sayılır boyutlarda ve oldukça sağlam şekilde bir Latin baş kulesi inşa edilmiştir. Temelden itibaren duvarları[57] doğrudan yükselmektedir, bu nedenle sonradan kuleye dönüştürülmüş gibi görünür. Ayrıca baş kulenin girişi birinci kattadır ki bu durum kuleye bitişik bazı ön yapıların asıl tasarımda yer aldığını gösterir. Şu anda baş kulenin batı cephesinde bir tür teras bulunmaktadır ancak orijinal tasarımın bir parçası olup olmadığını tespit edebilecek kadarı günümüze gelmemiştir (Görsel 32).

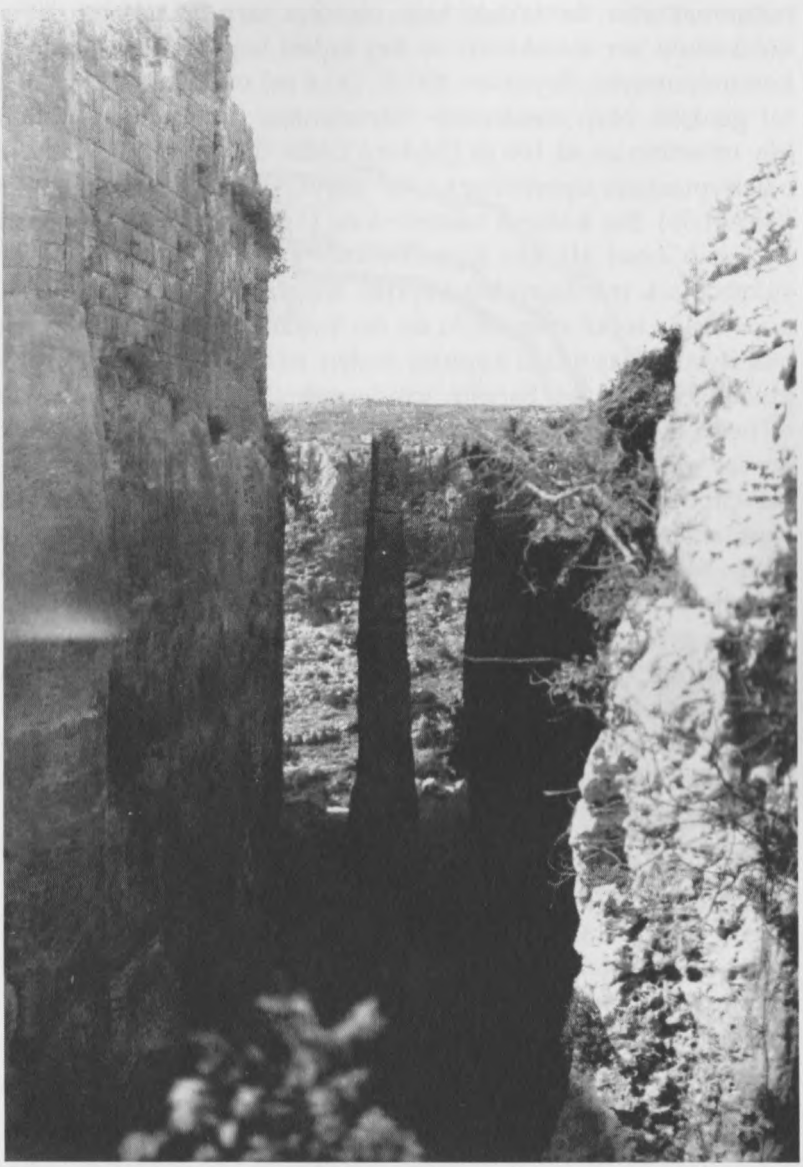

Görsel 26-27: Saone/Sahyun

57 Geri kalanı şu anda Arapların yaşadığı bakımsız ve oldukça şüpheci bir mahalleye dönüşmüştür. Baş kuleyi yakından incelememe izin vermediler.

Bunun dışında baş kulenin Saone'dekinden pek de bir farkı yoktur. Mazgallı siperler benzerdir (ya da benzerdi) ve kemer şeması da uyuşmaktadır. Yukarı çıkan merdivenler düz şekildedir ancak terasta açık havada başlar. Plan (Görsel 31), bütün bu özellikleri herhangi bir betimlemeden çok daha iyi verecektir. Kapısı (Görsel 33), Tortosa'nın kuzey kapısıyla senkendazın yerleşimindeki benzerliği bakımından oldukça ilginçtir.[58] Bu son özellikler Tortosa'dakilerle karşılaştırılabilir. Aksi takdirde hiçbir şey anlaşılamaz. Ardındaki ön bahçe de herhangi bir amaca hizmet ediyormuş gibi gözükmez; muhtemelen Arap döneminde yapılan bir eklemedir ve hendeğin doldurulduğu döneme tarihlendirilebilir. Eğer öyleyse kale, Haçlı baş kulesi ve kapı geçidiyle Bizans dış surları ve Arap ön bahçesinden müteşekkildir. Farklı kısımlarının uyuşmazlığı göz önüne alındığında her grubun kendi yaptığı düzenlemelerle birlikte yapının günümüze gelmesi kompozit bir çabaya işaret eder. Baş kule 58 fit [17,6 m] uzunluğunda 28 fit [8,5 m] genişliğinde olup 40 fit [12,1 m] yüksekliğindedir.

58 Senkendazların iki kullanım şekli mevcuttur: İlki surların tepesinde tahta korkuluk yerine taştan yapılmasıyla diğeri de bir girişin üstündeki katta yerde mazgallar açarak kullanılması.

Görsel 28: Saone'deki hendek

Yahmur Kalesi'nden daha iç kısımda kuzey Suriye'nin en özenli baş kulelerinden birinin yer aldığı Chastel Blanc (Safita)

bulunmaktadır. Safita'daki kale, oldukça sarp bir tepenin zirve noktasında yer almaktadır ve baş kulesi hepsinin de üzerinde konumlanmıştır. Boyutları 100 fit [30,4 m] uzunluk, 60 fit [18,2 m] genişlik olup eteklerinde kümelenmiş perişan durumdaki köy evlerinin en az 100 fit [30,4 m] kadar üzerinde günümüzde hâlen -mazgallı siperlerine kadar- gayet iyi bir şekilde ayaktadır (Görsel 36). Baş kulenin vaktiyle kale şapeli olarak hizmet eden alt katı (Görsel 34), köy kilisesi olarak kullanımdadır. Girişiyse yalnızca tek menteşeli bir kapıyla kapatılmıştı. Bu durum bir zayıf nokta teşkil eder; belki de üst kattaki büyük salona giden merdivenin başındaki kapının neden sıkıca demirlenerek sürgülendiğini açıklar. Şapelin içinde mihrabın üzerinde bir tane ve nefin her cephesinde iki tane mazgal bulunmaktadır. Ancak bunlar o kadar dar ve yerden yüksektedir ki kesinlikle savunma için uygunsuzdurlar. Aslında bu mazgallar, kaide olarak atış yapmaktan ziyade ışığı içeri almak amacıyla küçük boyutta inşa edilir. Bunların yerleştirildiği oyuklar nadiren uzun bir yay için yüksekte veya bir arbalet sığacak genişlikte yapılır. Okçu kuledeyken geride durmak zorunda kalacak ve hedefin dümdüz ileride olduğu durumda bile, genişliği 3 inç [7,62 cm] veya daha az olan bir yarıktan 1 yarda [0,91 m] uzunluğunda bir oku ya da geniş bir arbalet okunu atmak için biraz becerikli olması gerekecekti. Oxford, New College'deki bahçe surunda olduğu gibi bu tür mazgallardan bir ok atışı, 21 yarda [19,20 m] yükseklikten maksimum 100 yarda [91,44 m] kadar bir menzile sahipti. Genel anlamda surlar daima tepeden savunulmuştur.

Görsel 29: Tortosa'daki kale (Rey, pl. XX)

Safita'daki mazgallar şapeli aydınlatmayı amaçlamış ve bunu da tam olarak beceremeyiştir. Birinci katın salonundakiler (Görsel 45) biraz daha genişse de buradan kulenin dibini savunmak oldukça zordur. Diğer yandan çatı düzlüktür ve süslemelerle doldurulmamıştır. Her dendanın tepesinde, mazgal boşluğunu kapatacak asılı kepenk çıtası için bir gömme oyuk bulunur (Görsel 38). Bu durum kuşatmalarda bunlardan faydalanıldığını göstermektedir. Bütün bunlara rağmen Safita baş kulesinin kullanışlı bir müstahkem olduğu söylenemez. 200 kişilik bir birlik dahi burası için bir kalabalık oluşturur ve muhtemelen üst kattaki müdafiler için (demir sürgülü kapısından burasının açıkça son sığınak olduğu anlaşılmaktadır) su içeren zaruri depoların temeldeki sarnıca erişimi yoktur.

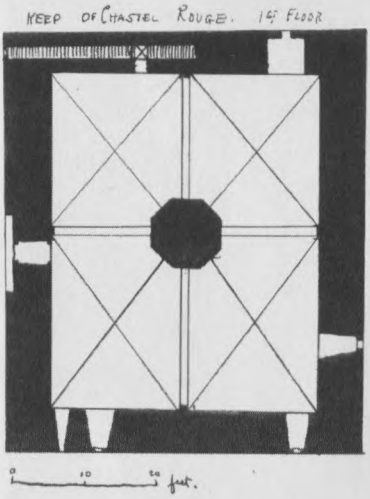

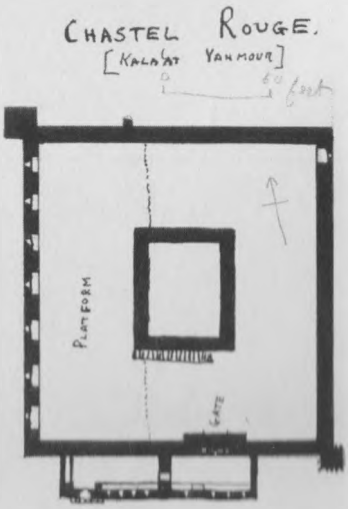
Görsel 30: Yahmur Kalesi

Baş kule asla tek başına ayakta kalmış olamaz. Doğu tarafında sur kalıntıları mevcuttur ve bölgenin yöneticisi kendi konutu için yapı malzemeleri temin etmek ve inşa alanı oluşturmak amacıyla buraları kazdığından Rey'in planında (Görsel 37) bu surlar günümüzden daha anlaşılır şekilde müşahede edilebilir. Tepenin yamaçlarında bütün yapıyı çevreleyen oldukça belirgin bir *talus*a[59] sahip çokgen şeklinde bir çember duvar bulunur (Görsel 37). Bu bir Bizans işçiliği gibi görünmektedir ancak yapıdaki bazı özensizlikler bunun daha çok geç XII. ve erken XIII. yüzyılda Tapınak Şövalyeleri tarafından uygulanan bir sahte Bizans tarzına yormamıza neden olur. Safita, Trablus'un önde gelen *fief*'lerinden biridir ve bizatihi bu işleviyle Bizans döneminde mevcuttur. Dolayısıyla surun Haçlıların gelişinden daha erkene tarihlendirilmesi imkânsız değildir. Her hâlükârda yöntem farklılığından anlaşılmaktadır ki baş kulenin mimarlarının surların yapımında parmağı yoktur. Çember duvar o dönem zaten mev-

59 Surun tabanına doğru genişliğini artıran ve tabanı eğimli hâle getirerek müdafilerin attığı taş vb. cisimlerin parçalanarak kuşatmacılara zarar vermesine yarayan bir yapı biçimidir. Bkz. Jean-Dennis G. G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, s. 108. [ç.n.]

cutsa bundan faydalanmışlar, değilse onun yerine başka bir çözüm bulmuşlardı. Böyle bir dış savunma hattının bakımsız bir duruma düşmesi hatta yetersiz kalması (baş kulenin yapılış tarihi olduğunu varsayarsak) 1140 ila 1220 yılları arasında olmuş olmalıdır. Çünkü Suriye'deki sürekli muharebe ortamı dolayısıyla askerî mimarinin gelişmesi oldukça hızlı olmuştur.

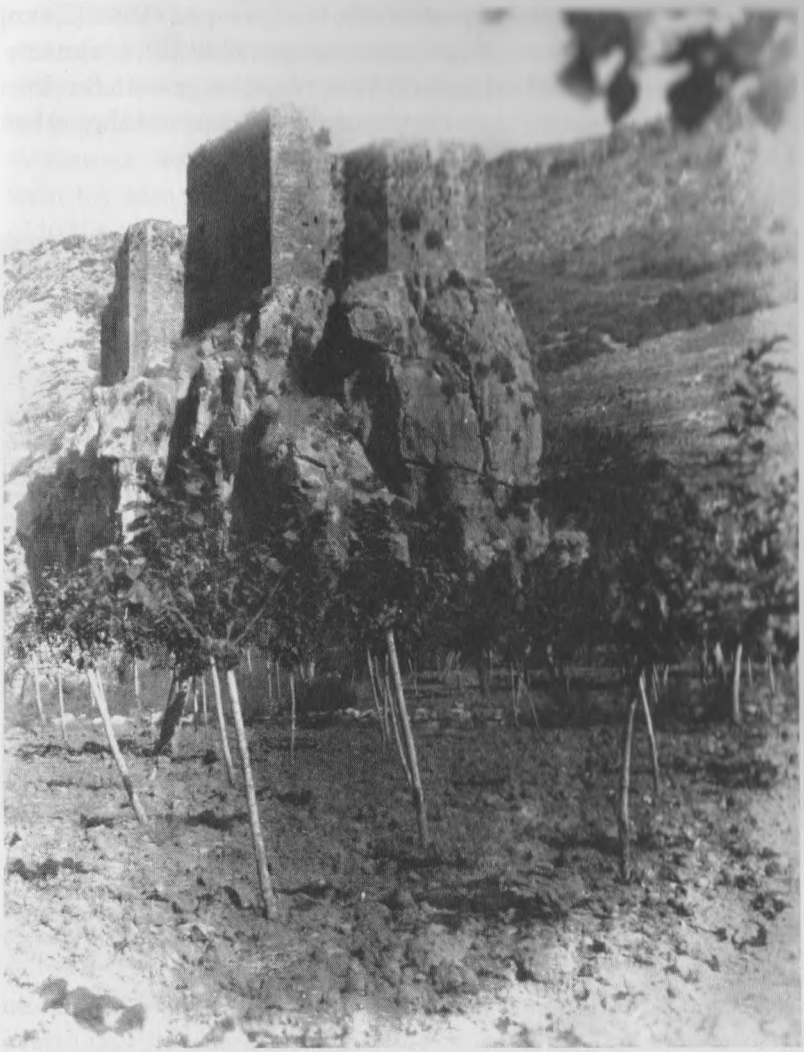

Görsel 31-32: Chastel Rouge baş kulesi, birinci kat.
Chastel Rouge (Yahmur Kalesi).

Giblet'te (Gebal, Byblus, Jebeil) istisnai şekilde ağır taş işçiliğiyle yapılan kare şeklindeki baş kule, bir iki özellik bakımından geç dönemi yansıtır. Giriş kapısında asma kapı bulunmaktadır (Görsel 41), korkuluk ise iki katlı olup Bizans kalelerinde bulunan iç perde surlarındaki gibi müstesna bir yüksekliğe sahiptir. Her ne kadar tonozu tamamen sütunsuz yapılabilmişse de baş kuleyi türünün diğer örneklerinden ayırt edecek çok az şey vardır. Dıştaki yapılar (Görsel 39) ise Latin inşası olup belki de çağdaştırlar.

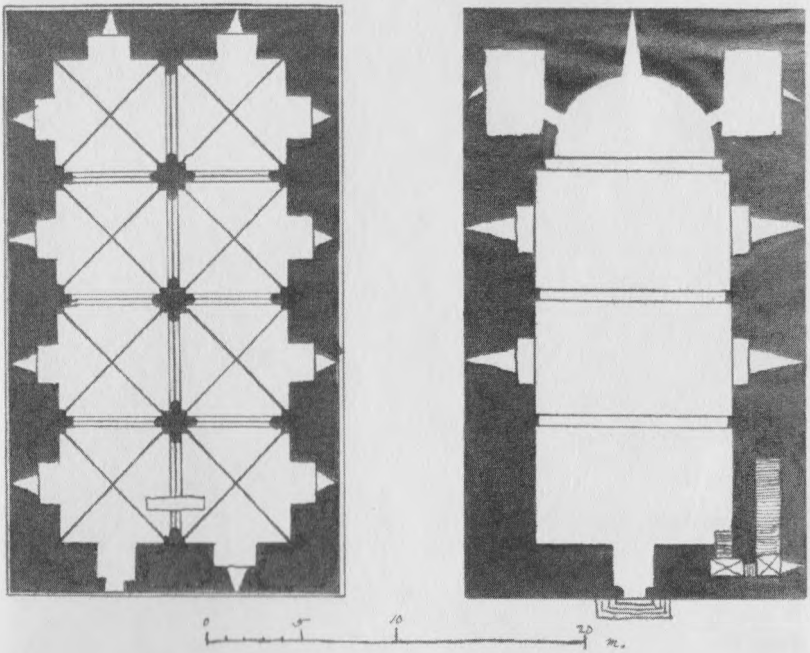
Görsel 33: Ön bahçeden Yahmur Kalesi kapısı.

Görsel 33a: Mseilha'daki küçük bir Metwali soyguncu sığınağı.

Bunlar Suriye'de ayakta kalanlar arasında önemli baş kulelerdir. Botron'da ve Kaisaria'da bulunan kalıntılar ise sadece orada bir zamanlar bir baş kulenin bulunduğunu göstermeye yetecek kadardır. Beaufort'taki (Şakîf Kalesi) baş kule ise (Görsel 43) küçüktür ve oldukça zarar görmüştür. Ürdün'ün su kaynaklarının üzerindeki tepede bulunan Sübeybe Kalesi'ndeki Banias

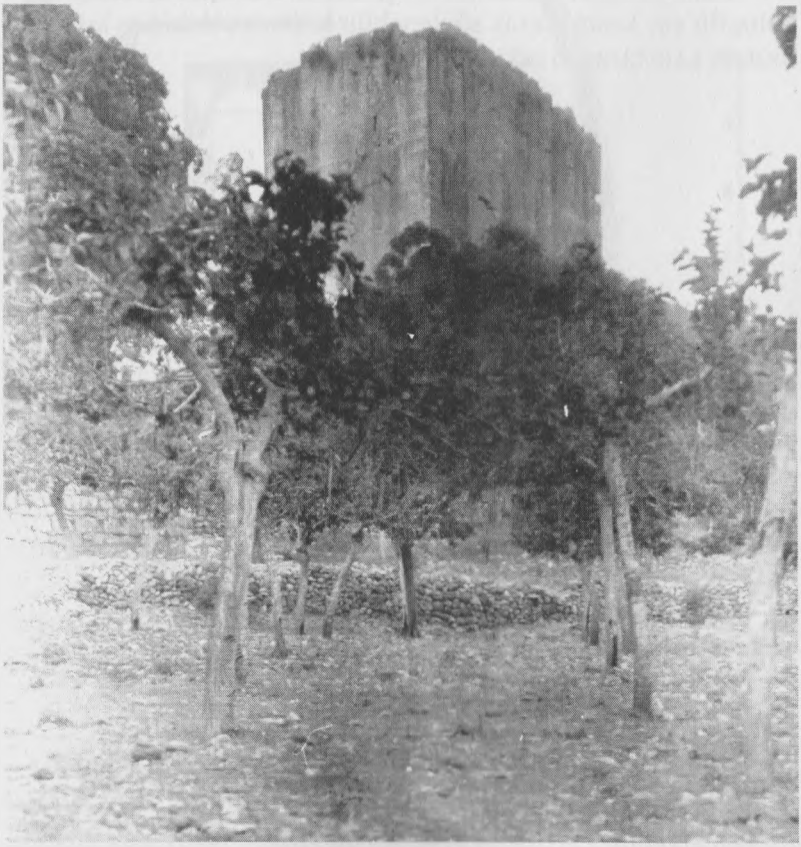
baş kulesi (Görsel 44) de epey tahribata uğramıştır. 18 fit [5,4 m] kalınlığında duvarlara sahipti ve boyutları (90 fit [27,4 m] uzunluğunda ve 83 fit [25,2 m] genişliğinde) nispeten genişti. Bu yerin muhtelif Latin işgalleri için arzulanabilir mevkisi oldukça erken bir döneme tarihlendirilebileceğine delil teşkil eder.

Görsel 34-35: Giriş kat. Birinci kat/Safita'daki baş kule.

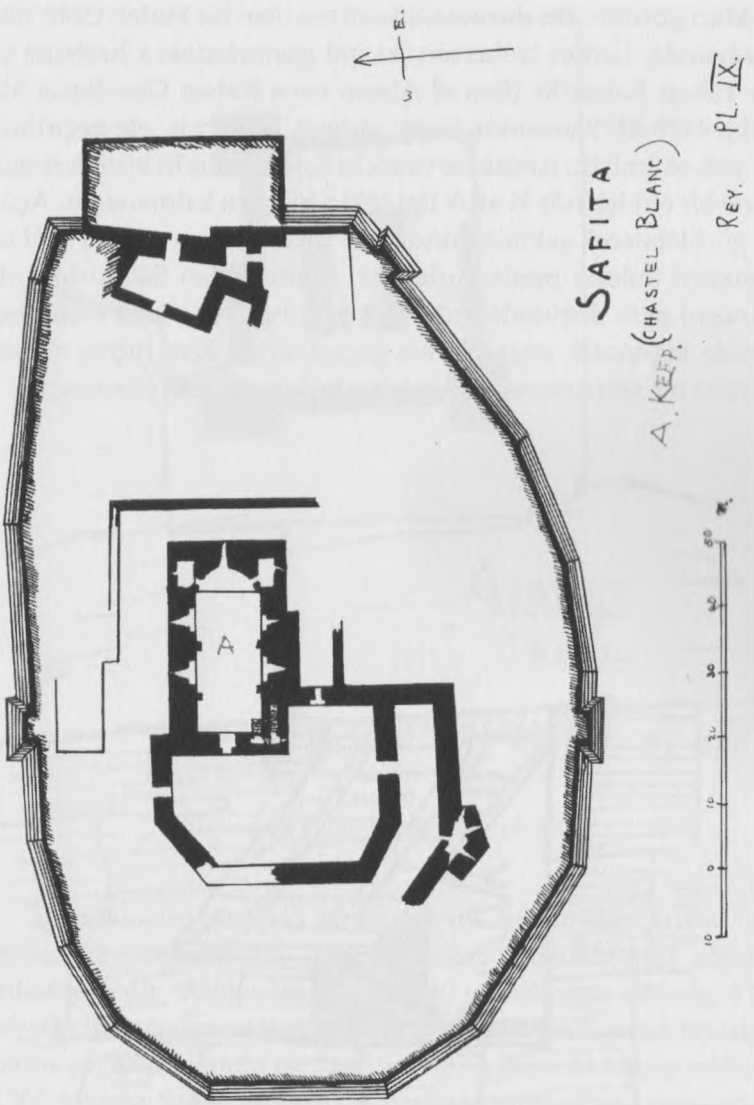
Suriye'deki erken dönem Latin kalelerinin bu özet şeklindeki taslağından, bu bölgede ilk olarak kale inşa etme ihtiyacı ortaya çıkan feodal soyluların planlarına Grek mimarların hiçbir müdahalesinin olmadığını açıkça anlayabiliriz. Şekilsiz, savunmasız Norman baş kuleleri neredeyse hiçbir gelişme göstermeksizin ülkenin dört bir yanına yayıldılar. Her ne kadar Safita'da eski ve basit Avrupa tarzı değişikliğe uğramadan korunmuşsa da baş kulelerin korkulukları ara sıra detaylandırılmıştır. Ayrıca Safita'daki bu baş kule Suriye'dekilerin en genişi ve bir bütün olarak en iyisidir. Genellikle bu baş kulelerin dış istihkamlarının mahiyeti hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Suriye'nin

merkezindeki tepelerde bir hendek açmak ve siperi kazıklı çit ile çevirmek mümkün değildi. Bunun birinci sebebi odun olmaması ikincisi ise toprağın kayalık olmasıydı. Saone'deki gibi bazalt bir kayalıkta hendek açmak için oldukça dikkatli bir hesaplama ve sınırsız boş vakit lazımdı. Tahmin edilebileceği üzere Latinlerin bu zamana ve imkâna sahip olmaması, onları mümkün olduğunca fazla Grek kalesini ele geçirerek bunları kullanmaya itmiştir. Zamanla geleneğin baskısından ötürü Bizans koruma duvarlarını taklit eden yapılar ortaya koymuşlardır. Ancak Batı prensiplerini tahkimatlarda alelacele ve bütünüyle terk etmedikleri de açıktır. Normanlar ve Provencelılar, kendi baş kulelerinin Greklerinkinden çok daha iyi olduğunu düşünüyorlardı.

Görsel 36: Doğu cephesinden Safita.

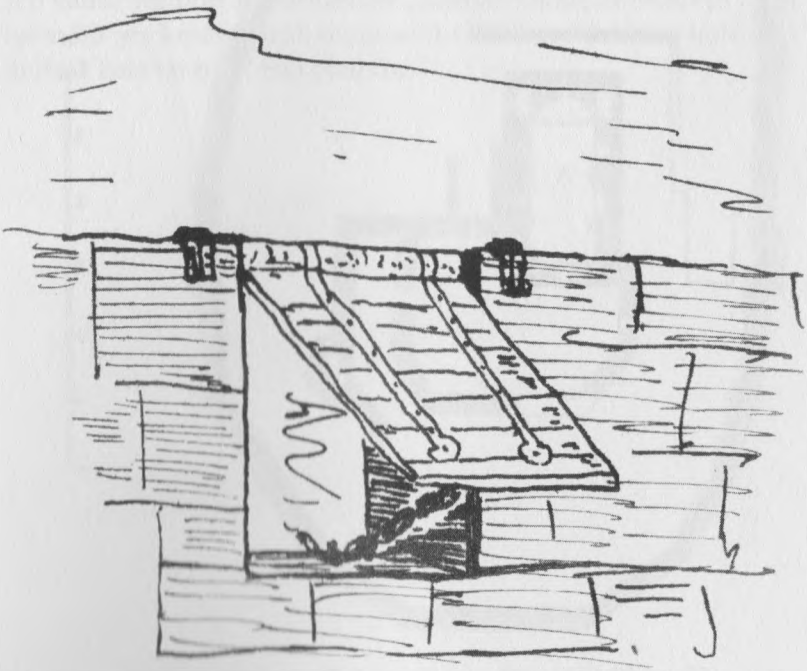
Kare şeklindeki baş kulelerin Doğu'da inşa edilmeye başlanması, genel kanı olarak XII. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihe dayandırılmaktadır. Bu tarihlendirme, yapıların çoğu için doğru bir tahmindir. Tabii ki bu biçim Avrupa'da birkaç yıl daha devam etmiştir (bununla birlikte 1150'den sonra yeni inşa edilen binaların sayısı muhtemelen her yıl daha hızlı bir şekilde düşmüştür). Ancak Suriye'de yalnızca Safita ve Giblet geç dönem olarak nitelendirilebilir. Giblet'teki asma kapı ve Safita'nın üst salonundaki sütun ve kemerler buna delil olarak gösterilebilir (Görsel 45). Diğer yandan Doğu'daki Latin mimarisinin gelişimi hakkında günümüzde pek az şey bilinmektedir. Dolayısıyla Fransa'daki bir yapı XIII. yüzyıla tarihlenebilirken Suriye'de XII. yüzyıla dönemlendirilebilir. Safita'daki silmeler ve yapı biçimleri o kadar yalındır ki bunlardan çıkarılan sonuçlar oldukça zayıf kalır. Bir şey kesin olarak söylenebilir ki Suriye'deki baş kule şeklindeki kale tarzı en eski olanıdır.

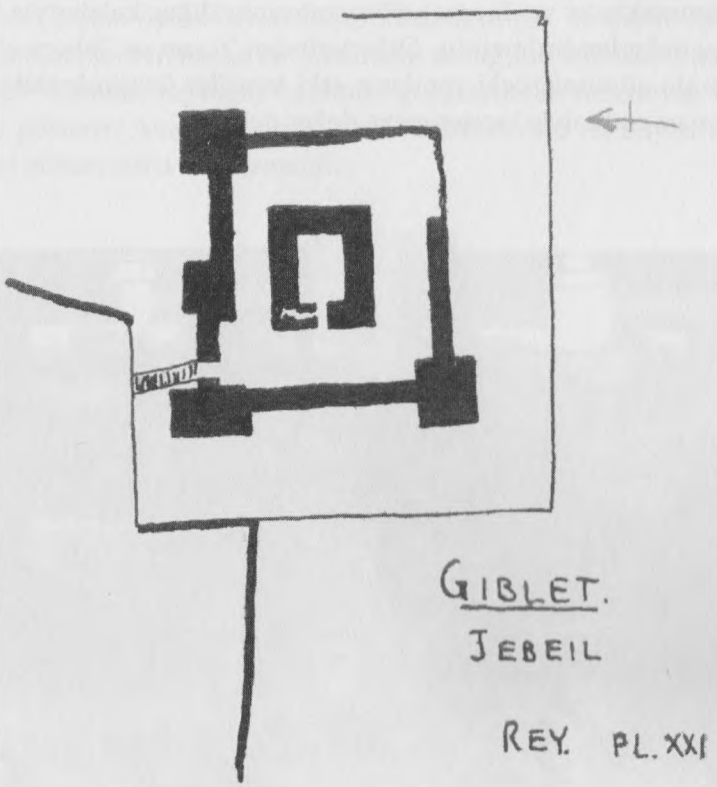
Görsel 37: Safita (Chastel Blanc) A: Baş kule (Rey, pl. IX).

Latinler için bu baş kulelerin haleflerinin niteliğiyse çok daha karmaşık bir sorudur. Tabii ki 1150 ila 1200 arasında inşa edilen pek çok kale vardı. Ancak bu binalara erişim zor olmakla birlikte yakından incelendiğinde pek çok kez yeniden inşa edilmiş ol-

dukları görülür. Bu duruma tek istisna olan ise Huleh Gölü'nün aşağısında, Ürdün Nehri'nin iki mil güneyindeki Chastellet ya da Yakup Kalesi'dir (Ben el Ahsan veya Kalaat Gisr Benat Yakub). 1178-1179 arasında temel atılmış, bitirilmiş, ele geçirilmiş ve yok edilmiştir. Ancak ne yazık ki Salâhaddin'in birlikleri öyle yerle bir etmişlerdir ki artık ilgi çekici bir yanı kalmamıştır. Açıkça görülebilecek şekilde günümüze gelen esasen çok da sağlam olmayan kulesiz perde surlarıdır. Muhtemelen Salâhaddin de burasını aynı durumda bulmuştu zira beş ayda inşa edilip beş günde lağımcılık usulüyle ele geçirilmiştir. Zira hiçbir zaman burada bir sıra savunma hattından fazlası mevcut olmamıştır.

Görsel 38: Mazgaldaki kepenk.

Görsel 39: Giblet/Jebeil (Rey, pl. XXI).

Taberiye çevresindeki ve Beaufort'a kadar olan kuzey bölgesindeki kalelerin XII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği bilinmektedir. Bunlardan Safed 1140 yılında inşa edilmiş, 1180 civarında onarılmış ve takriben 1266 yılında ise Tapınak Şövalyelerine geçmişti. Hunin ise 1167 ve 1187 yıllarında tahrip edilmiş, 1267 yılında Safed ile birlikte Baybars tarafından onarılmıştır. Toron (Tibnin) Kalesi, ilk olarak 1105'ten önce, ardından tekrar 1150'den sonra, 1218 yılından sonra ve son olarak da XVI. ya da XVII. yüzyılın bir döneminde inşa edildi. Belvoir (Kevkebü'l-Hevâ) ise 1180 civarında inşa edilmiş, 1188 yılında Latinlerin elinden alınarak onarılmıştır. Taberiye de son yüzyıla kadar en sık şekilde onarıma ve yeniden inşaya tabi tutulmuştur. Baniyas'taki (Sübeybe) büyük kale diğerlerinden farklı bir düzlemde

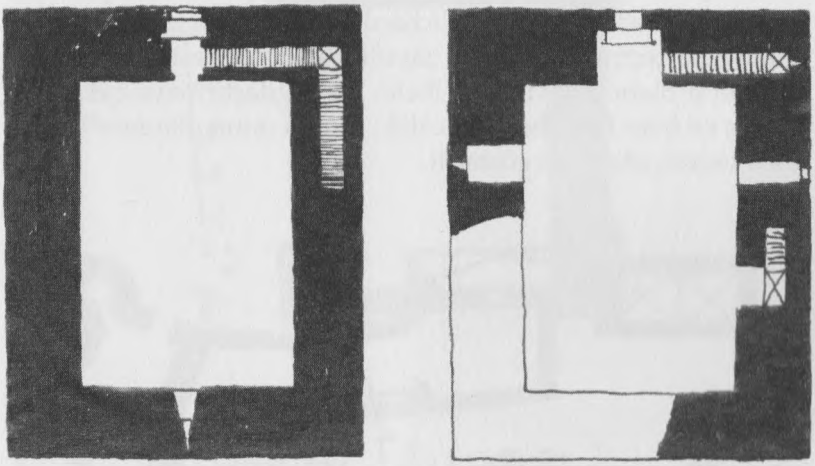
bulunmaktadır ve Tapınak Şövalyelerinin diğer kaleleriyle birlikte değerlendirilmelidir. Diğerlerinden Toron ve Taberiye'nin ikisi de günümüzdeki yapıların eski temeller üzerinde dahi olmaması nedeniyle incelenmeye değer değildir.

Görsel 40:

Bununla birlikte diğer kalelerin ilk göze çarpan özelliği, Bizans modelinin çok yakın bir taklidi olmalarıdır. Geniş ancak derin olmayan taştan oyma hendekleri ve oldukça düz, dikdörtgen şeklindeki perde burçlarıyla Hunin (Görsel 46) ve Belvoir (Görsel 47), o dönemde Avrupa'daki yapılara pek de benzemiyordu. Bunlar daha çok Tapınak Şövalyelerinin geç dönem yapılarının habercileriydi. Orijinal taş işçiliğinin şu ya da bu vakitte değiştirildiği varsayımı oldukça mantıklı olsa da asla yok edilemeyecek

olanlar taştan oyma hendeklerdir. Bunların çok da derin olmaması, Greklerden başka bir unsura ait olduğunu kanıtlar niteliktedir.[60] Planlar, toprağın üzerinde görülebilecek neredeyse her şeyi gösterir. Ancak bu yapı, Grek tarzında olsa da Baybars'ın eseri olması daha muhtemeldir.

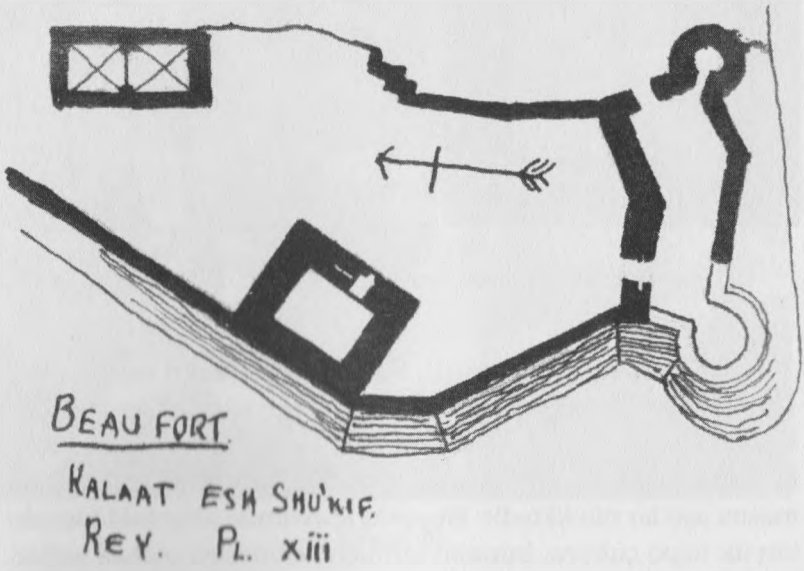
Görsel 41-42: Giblet/Jebeil, zemin kat, (Rey, pl. 119). Birinci kat.

Safed ise çok daha ilginçtir. Kalenin bulunduğu tepe (Görsel 48) çoğunlukla toprak zemine sahip olduğu için kale etrafındaki hendekler daha Avrupaî bir tarzdadır. Depremler ve aradaki Yahudi mahallesinin genişlemesi, binadaki bütün taşların yok olmasını açıklar niteliktedir. Neyse ki iç avlunun altındaki tonozlu büyük depo çukuru, buranın tarihlendirilmesine olanak sağlar. Toprak yapı boyunca bulunan giriş kısmı ise oldukça enteresandır. Hendek muhtemelen E tepesinin üstünde yer alan bir kulenin içinden geçen bir tür köprü vasıtasıyla aşılıyordu. Kuşkusuz başka (dikdörtgen) kuleler de mevcuttu ve bunlar, tepelerin üstünde tahminen kabataslak bir şekilde restore edilmişti. Eğer

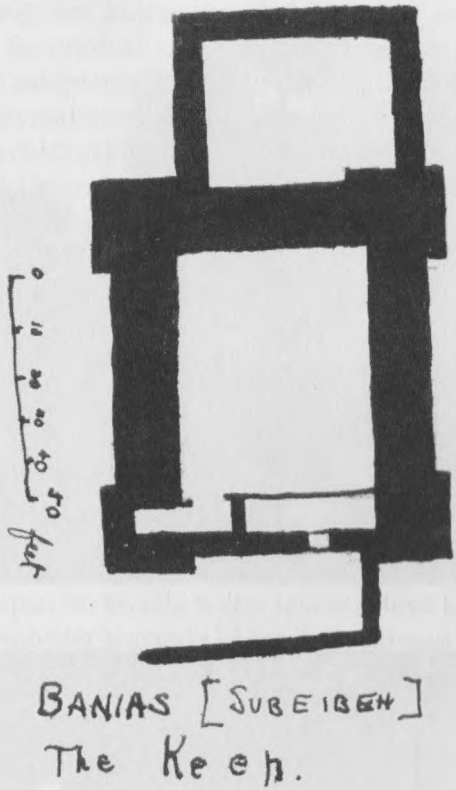
60 Rey, Belvoir'de hendeğin içinde kare şeklinde bir baş kulenin ve bir surun kalıntılarına rastladığını belirtir. Ancak bu daha da kafa karıştırır. Zira ne Prie-Gordon ne de ben bunun varlığına dair en ufak bir ize rastlamadık. Rey muhtemelen bir Arap evinin duvarına aldanmış olmalıdır.

tamamlansaydı Safed, Suriye'deki en değerli kalelerden biri olabilirdi. Bu kale, Tapınak Şövalyelerine aitti.

Profesör Oman, Filistin'in güney kıyısındaki Darum'un betimlemesini Willermus Tyrensis'ten alıntılayarak yapar.[61] Burası Amaury tarafından 1160 civarında tıpkı Giblet'in dış tahkimatlarında olduğu gibi tamamen Bizans tarzında inşa edilmiştir. Ancak şu an hiçbir kalıntısı mevcut olmayıp "sed absque vallo erat et sine antemurali"[62]. Richard'ın 1192 yılında burayı dört günde ele geçirmesi, kalenin zayıflığını gözler önüne serer. Rey, Darum'u Blanche-Garde ve Ibelin ile bağdaştırmaya çalışsa da birkaç yıl önce Blanche-Garde'deki kazılar onun planının[63] tamamen farazi olduğunu gösterdi.

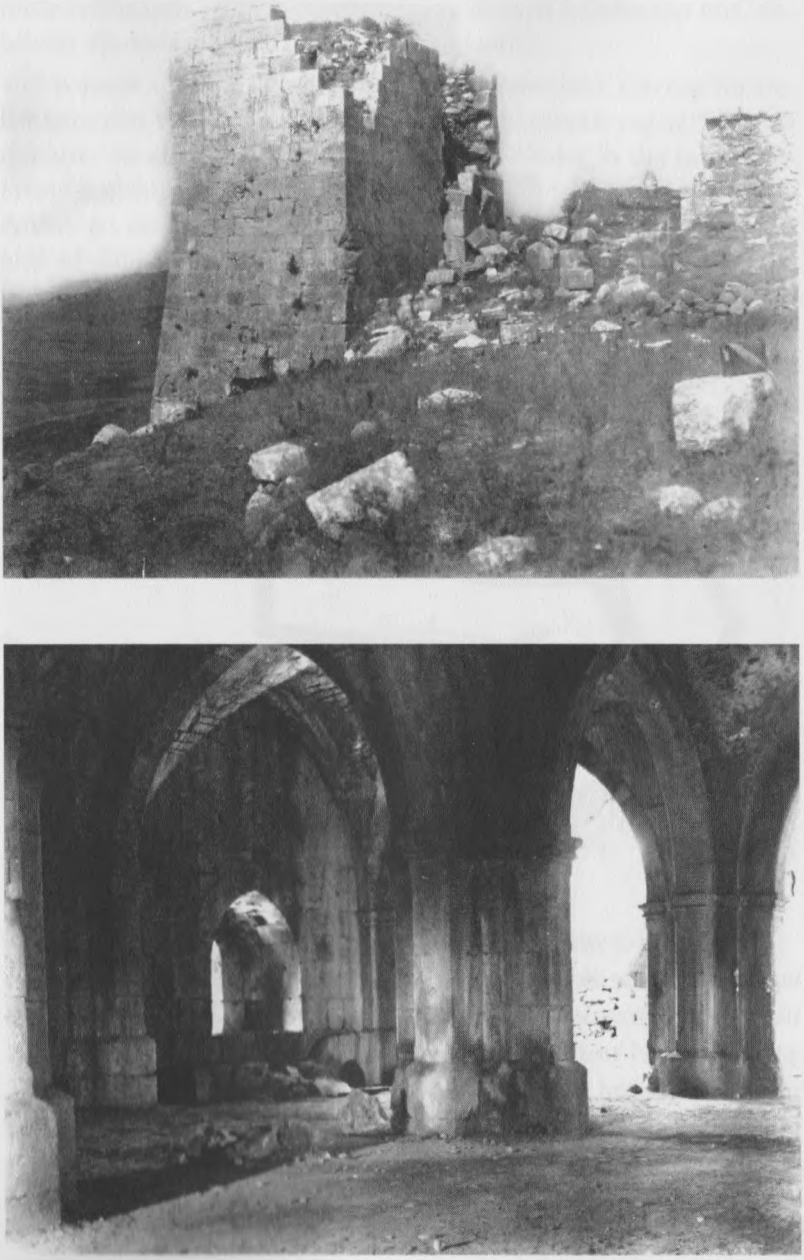

61 XX, 19.
62 "...fakat burada vallum uzakta olup bir ön sur da mevcut değildi..." [ç.n.]
63 "Architecture Militaire des Croisees", s. 124.

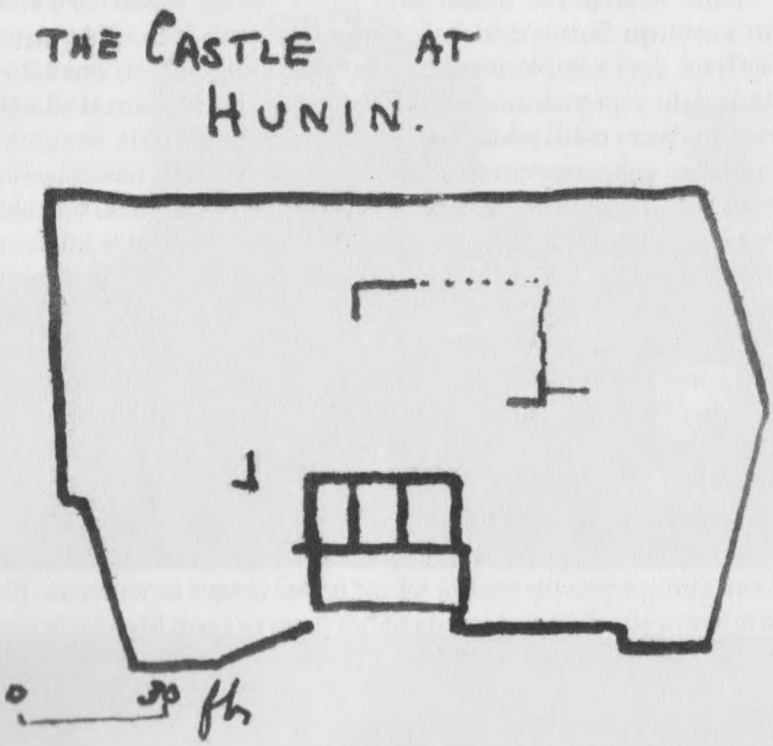
Görsel 43-44: Beaufort, Şâkif Kalesi
(Rey, pl. XIII). Banias/Sübeybe, baş kule.

Bu çok da önemli olmayan birkaç kalenin üzerinde durulmasının sebebi ise iki büyük tarikatın kare şeklindeki baş kuleleri ile tam gelişmiş kaleleri arasındaki boşluğu doldurmasıdır. Bu şekilde askerî mimarî konusunda Doğu'nun Batı'yla irtibatının nasıl kesildiğini de dolaylı yoldan göstermektedir. Fransa'da bunların hiçbiriyle en ufak bir benzerliğe sahip bir kale yoktur. Ancak Bizans sınırları boyunca açıkça ilişkilendirilebilen pek çok örnek bulunmaktadır. Eğer bu kaleler Latinlerin en son eserlerindense, onların Bizans fikirlerini tamamen özümseme konusundaki klasik görüş haklı çıkmaktan da öteye gidecektir. Bunun yanında şunu da eklemek gerekir ki bu özümsemenin meyve vermesi yarım yüzyıl sürmüştür.

Görsel 45-45a: Safita, kuzey doğu köşesinden üst kat.
Kiliseden gelen merdivenler ortadaki sütunun arkasında yer almaktadır.
Arkada ise çatıya çıkan merdivenler bulunuyor.

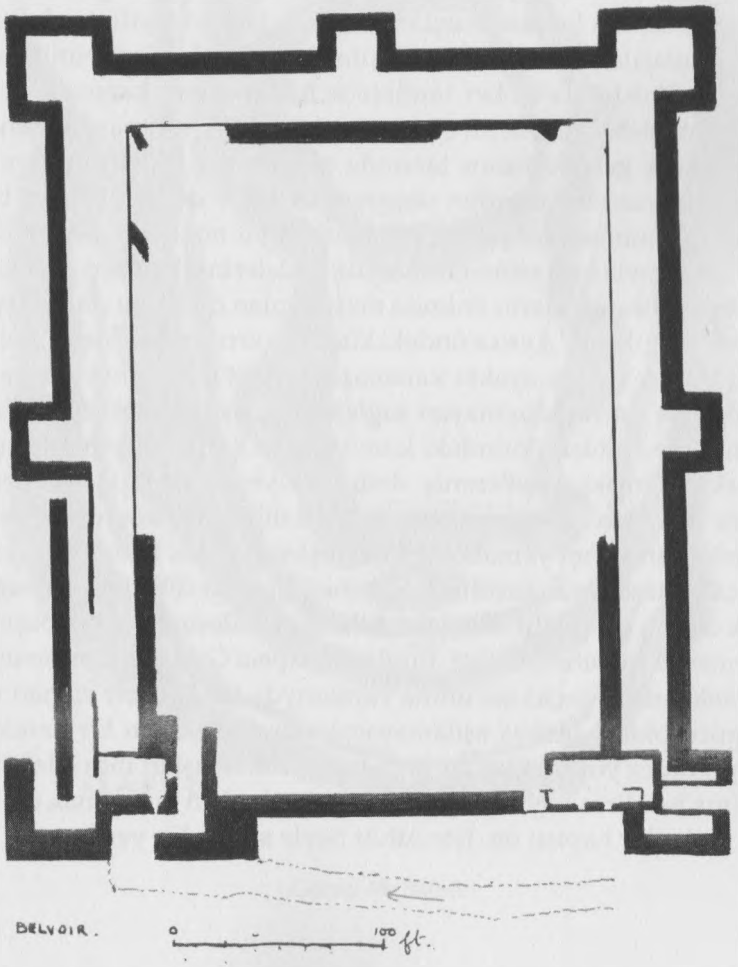
Latin Krallığı'nın bütün sınır kalelerindeki askerî tarikatların kuruluşu Suriye'deki kale yapımında yeni bir çağ açmıştır. *Fief*'lerin özel sahiplerinin yapıları incelendiğinde en önemlilerinde dahi yapı malzemelerinin, paranın ve iş gücünün eksikliğinin çabalarını ciddi şekilde engellemiş olduğu görülür. Savunma yapılarını geliştirmenin önündeki bir diğer engel de hâkimiyetlerinin kalıcılığının diken üstünde olmasıydı. Filistin'deki hastalık ve kazalardan dolayı oluşan aşırı ölüm oranıyla birlikte ailelerin sürekli soyu tükeniyordu. Bunun yanında *fief*'ler devamlı olarak devredilmekteydi. Askerî tarikatlar böyle bir ortama en iyi şekilde uyum sağlıyordu. Üyeleri bekârlık yemini etmiş olduğundan kontrol etmesi oldukça kolaydı ve ne aradıkları bir halef ne de bozulmadan koruyacakları bir nüfuz alanları vardı. Böylece ihtiyaç anında kullanmak üzere Avrupa'nın en iyi şövalyelerini tükenmez bir kaynak olarak gören tarikatlar, bu şekilde sürekliliği sağlıyordu. Komutanların ve her iki tarikatın ast üyelerinin askerî yetenekleri, krallıkta bulunan meslek dışındakilerin faydasızlığını çarpıcı bir tezatla tekrar tekrar ortaya koyuyordu. Bir süre sonra şövalyeler arasında kâfire karşı savaşın idaresiyle alakalı bir gelenek oluşmuştu; her yeni gelen isim kendinden kattığı yetenek ve tecrübeyle bu geleneği yaşatmaya devam ediyordu. Belki de en önemlisi, tarikatlar sadece Filistin'deki en verimli toprakların yarısı üzerindeki belirsiz hâkimiyetlerinden değil ayrıca Avrupa'daki mülkleriyle de oldukça zengindi. Bu mülkler, ani bir akın karşısında Suriyeli sıradan soyluların karşı karşıya kaldığı finansal darboğazlarda tarikatların refahını koruyordu.

Görsel 46: Hunin'deki kale.

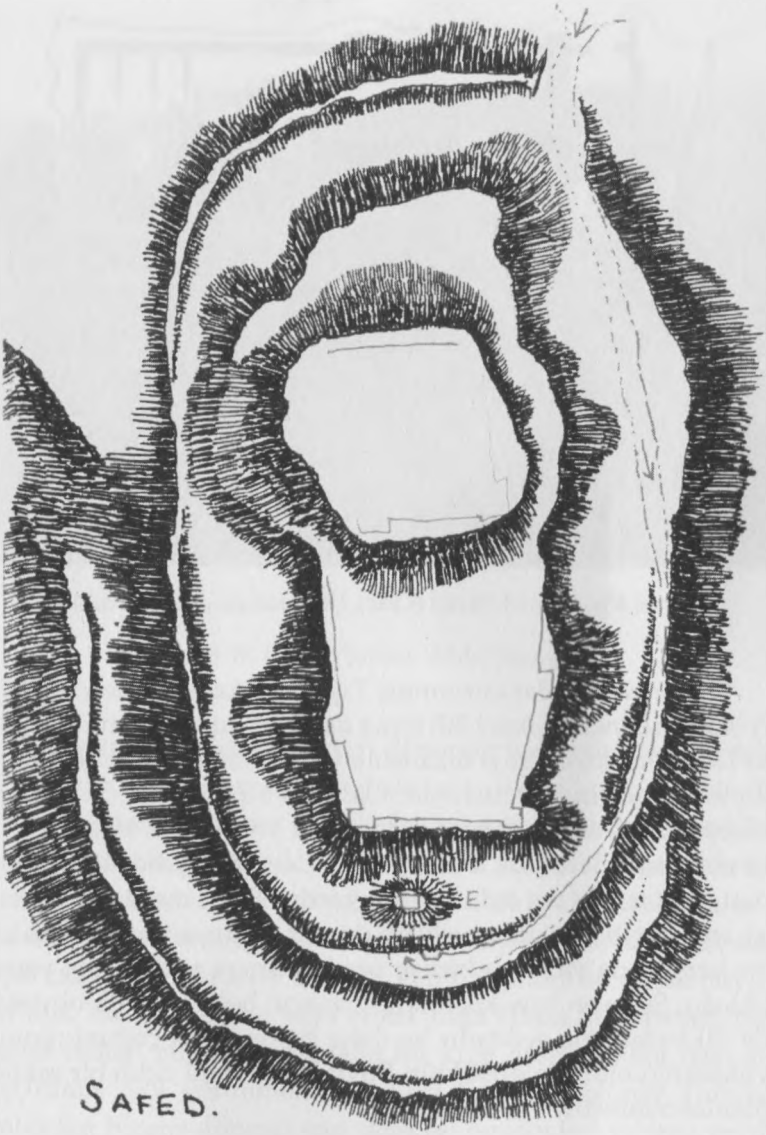
Tarikatların pek çok farklı alandaki bu üstünlüğü, en bariz şekilde ayakta kalan askerî mimarilerinde müşahede edilebilir. Tarikatlar, Suriye'nin kuzeyinde önem arz eden her kaleyi ellerinde tutmuşlar ve ele geçirdikleri on kaleden dokuzuna ya eklemeler yapmışlar ya da bunları yeniden inşa etmişlerdi. Bu inşa faaliyeti, Tapınakçılar ve Hospitalier tarafından aynı dönemde, XII. yüzyılın son yirmi yılında ve XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştı. Ancak şiddetli rekabet ve kıskançlık, onları yapılarında farklı tarzlar benimsemeye itti. Her zaman Doğu sanatlarına ve sapkınlıklarına meyilli olduğundan şüphelenilen Tapınakçılar, Suriye'nin kuzeyindeki bozulmuş kalelerde müşahede edildiği üzere Iustinianus'un izinden gitmiş ve onu daha da basitleştirerek güçlendirmişlerdir. Hospitalier ise nispeten muhafazakâr gelenekleriyle uyum içinde ilhamlarını çağdaş Fransa'nın geli-

şen askerî mimar okulundan almıştır. Dolayısıyla herhangi bir şeyden daha çok bütün Haçlı Seferlerinin ana sebebi olmuş bu doğuştan gelen Doğu-Batı antipatisi, Latin Doğu kalelerinde sergilenmiştir. İki inşa okulunun tamamen farklı fikirleri ve prensipleri vardı. Yapıların sınıfları da aralarında bir bağ veya ortak nokta olmaksızın büsbütün ayrışmıştı. Tapınakçıların kalelerini daha basit ve en az verim alınmış yapılar olarak düşünmek karşılaştırmada kolaylık sağlayacaktır.

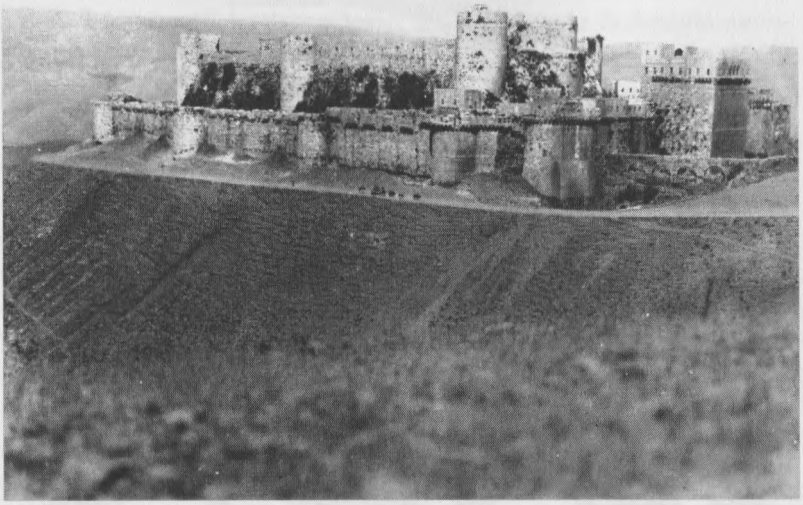

Görsel 47: (C. H. C. Pirie-Gordon).

Eğer ana müstahkem yapıları olan Pelerin Şatosu'nun (Athlit) planı (Görsel 49) dikkate alınırsa Tapınakçıların karakteristik tarzı hemen anlaşılacaktır. Dar bir kaya ve kum çıkıntısı olan bir noktaya hâkimdiler ve bu Orta Çağ şartlarında fazlasıyla savunulabilir bir konumdu. Buna rağmen Tapınakçılar, 1218 yılında Avrupa'da geliştirilmekte olan yan ateşin, koruma yapılarının ve çoklu savunma hatlarının dikkatle hazırlanmış planlarını bir kenara itti. Athlit'te devasa taş bloklardan örülmüş muazzam derecede kalın bir sur ve iki tane belli belirsiz dışa çıkıntılı dikdörtgen kuleden oluşan tek sıralı savunma sistemine güvenmişlerdir. Kalenin bu ana burçları baş kule işlevindeydi ve akıllıca en zor ulaşılabilecek yere inşa edilmektense saldırının bütün yükünü göğüsleyecek olan muharebe hattının tam karşısına yerleştirilmişlerdi. Kulelerin olağandışı büyüklükte olması beklenebilir ancak gerçek Bizans tarzında olduğu gibi bunlar surlarına nazaran ince duvarlardan oluşuyordu ve -o dönem yaygın bir şekilde benimsenen- tahta perdelerse zayıf noktaları güçlendirmek amacıyla inşa edilmemekteydi. Kulelerin çıkıntıları oldukça yüzeysel olup surların önünde meşgul olan düşmanı dağıtmaya yeterli değillerdi. Ayrıca öndeki küçük προτείχισμα [proteikhisma] da tek başına ayakta kalamazdı. Athlit'in mukavemeti, savunmaya ihtiyaç duymayan sağlamlıkta, aşılması imkânsız bir iç sura ve kuleleri önündeki kum ve kaya karışımı zeminde açılarak geçilmesi engellenmiş, deniz seviyesi derinliğindeki hendeğe dayanan kaba saba bir niteliğe sahipti. Prokopius'un eski fikirlerinin yarım yamalak yeniden işlendiği, tek kelimeyle akılsızca bir tasarımdı. Iustinianus, fethedilmiş bir ülkedeki son sığınak olarak çok nadir istisnalar haricinde kalesinin yalnız başına kalmasını hedeflememişti. Bunlar, rakipsiz Grek kara ordusuna destek amaçlı geçici savunma yapılarıydı. Sınırsız bir zaman ve iş gücü olursa herkes aşılamayacak derecede derin bir hendek ve geçilmez yükseklikte surlarla bu ağırlıkta taşları inşa edebilir. Aslına bakılırsa böyle bir yer, savunmacılar için bir sığınak olduğu kadar bir hapisti de. İşte Athlit böyle saçma bir yerdi.

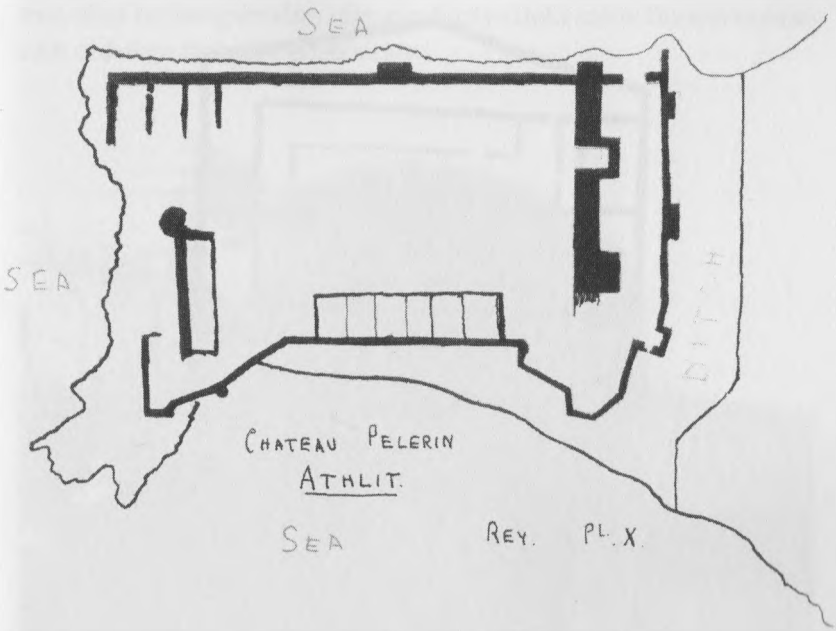
Görsel 48: Safed.

Görsel 48a: Hısnü'l-Ekrâd (Crac). Ön taraftaki develere dikkat.

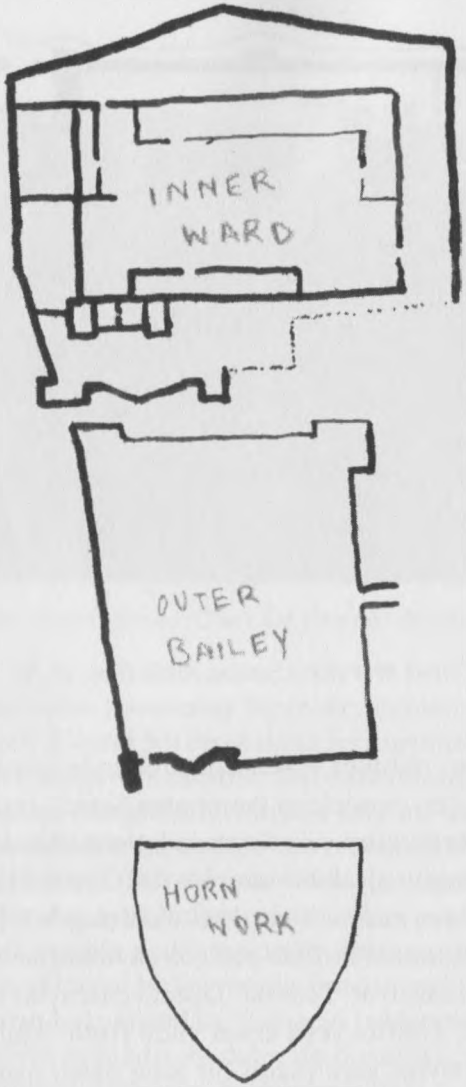
Günümüze kadar korunmuş Tapınakçı kalelerinden bir diğeri olan Areimeh (Görsel 50) biraz daha iyi durumdadır. Buradaki Tapınakçılar, bölgeyi Bizanslılardan miras almış, sadece iç avluyu yeniden inşa etmişlerdir. Oldukça sarp bir tepede bulunan kaleye yapılacak saldırılar sadece batı yönündeki boynuz-sur[64] tarafından gelebilirdi. Burası aşılsa dahi, bir hendekle iç avludan ayrılan bir dış avlu bulunuyordu. Plan, mekânın düzenini anlaşılır bir şekilde açıklamaktadır. Buraya yapılan saldırılar karşısında yalnızca birkaç perde burcun varlığı bile yeterli olurdu. Surların bazı kısımları, yamacın beklenmedik bir şekilde dikleşmesiyle açıktadır ve daha da önemlisi çoğunluğunun yüksekliği oldukça düşüktür. Boynuz-sur dahi ciddi bir şekilde planlanmamıştır.

64 İng. horn-work. [ç.n.]

Görsel 49: Pelerin Şatosu, Athlit (Rey, pl. X).

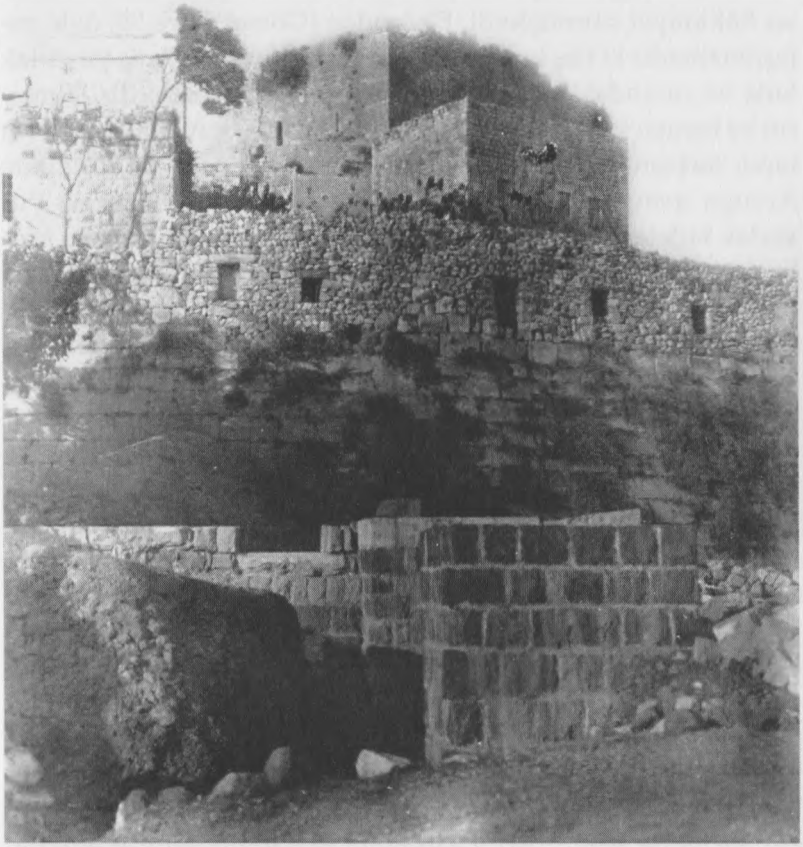
Tapınakçılar, oldukça erken dönemlerinde günümüzde takdire şayan bir dizi hendekten ibaret olan Safed'i inşa etmişlerdi. Ek olarak Safita tepesini çevreleyen çokgen surlar da (Görsel 37) onlara aittir. Bugün alçak bir sur olsa da (Görsel 51) belki de bir zamanlar nispeten azametliydi. Ayrıca oldukça büyük bir *talus*'u da mevcuttu. Bununla birlikte pek çok sayıdaki savunmasız kör açısı cazibesini düşürür. Tortosa, Tapınakçıların bir başka büyük *fief*idir. Burası, 1180'de veya ertesi yılda Hıttin Muharebesi'nde tasvir edilen büyük kare planlı bir kule hâlen ayakta iken ele geçirilmiş gibi görünmektedir. Geri kalanına gelince Tortosa, anlaşılan Bizans dönemi yarı dairesel hendekleri ve ince perde burçları vasıtasıyla savunulmuştur (Görsel 29). Zira Latinler geldiğinde burası bir kaleydi. Hendeklerin hâlihazırdaki düzenlemesi herhâlde tek muhtemel seçenektir. Surlardan ise mimarı hakkında bir bilgiye ulaşmak pek mümkün değildir.

Görsel 50: Areimeh, çoğu harap hâlde.

Banias Kalesi'nin bölümlerinden başlayarak Crac ve Markab'a doğru Hospitalier Şövalyelerinin izlerini sürmekse daha zevklidir. XIII. yüzyılın Arap yapılarında çok yaygın olarak görülen cumbalı senkendaz hariç olmak üzere bir miras bırakma-

mış olup başlangıcından itibaren Suriye'deki sahte Bizans tarzından oldukça farklılık gösterirler.

Görsel 51: Safita, çevre duvarı.

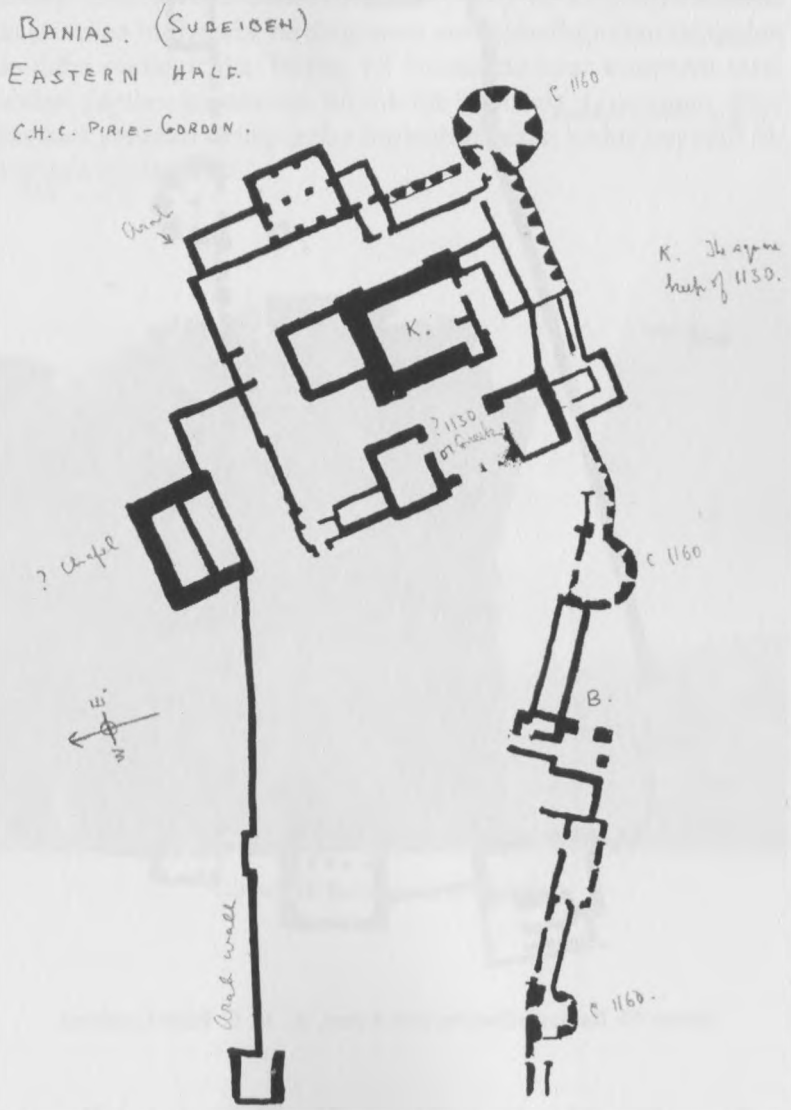
Kesin bir şekilde Hospitalier'in en erken yapısı olarak tarihlendirilebilen Banias Kalesi, 1164'te nihayet kaybedildikten sonra 1218 yılında el-Muazzam tarafından yerle bir edilmiştir. Burası, Şam yolu ve Ürdün Nehirleri üzerindeki zorlu mevkii dolayısıyla devamlı olarak bir grup tarafından kuşatılmasına neden olan çok çekişmeli bir bölgeydi. Franklar burayı ilk olarak 1129'da ele geçirmiş ve üç yıl ellerinde tutmuşlardır. Bu süre boyunca şüphesiz Suriye'de başka bir örneği olmayan, kö-

şelerde sütunceye sahip geniş ve kare şeklinde bir baş kule inşa etmişlerdi. Araplar burayı sadece bir yıl elde tutmuş, ardından Latinler tekrar ele geçirip Hospitalierlere teslim etmiştir. Ara sıra kuşatma görmüşse de şövalyeler kalede yirmi yıllık aralıksız hâkimiyet sürmüşlerdi. Planından (Görsel 52 ve 53) öyle anlaşılmaktadır ki baş kulenin güney doğusundaki geniş yuvarlak kule ve yanındaki geçit sonradan yapılan eklemelerdir. Bunların ve hemen yanındaki batıya doğru uzanan yuvarlak kulelerin tarzı, tartışmasız bir şekilde Hristiyan ve yine aynı kesinlikte Avrupa menşeli bir tarzdır. Araplar hiçbir zaman bizzat yuvarlak kuleleri kullanmamışlardır. Bunun yanında yapıda Muhammedî menşei imkânsız kılan başka Hristiyan özellikler de mevcuttur.[65] Ayrıca Hospitalierlerin yeniden inşa faaliyetlerinin epey yarım kaldığını da belirtmek gerekir. Kare şeklindeki baş kule, Bizans tarzı ön avlu ve hendek ile daire veya yarım daire şeklindeki dört kule oldukça homojen bir şekilde aynı dönemdir. Geri kalanlarsa Arap menşeli ve nispeten sonraki dönemlere aittir. Araplar burayı tekrar aldıklarında kalenin yeniden inşası devam ediyor olmalıdır. Eğer bu doğruysa geri kalan kısım da 1160 yılı civarına tarihlenebilir. D kulesinde (Görsel 53) senkendaz mevcuttu (Görsel 54) ve bunlar görünüşe göre asıl planda yer almaktaydılar; yeniden yapıldıklarına dair herhangi bir emare yoktur. Oldukça büyük bir kulenin tepesi etrafında geniş aralıklarla boşluk bırakıldığı göz önünde bulundurulduğunda biçimleri pek de alışıldık değildir zira bu çeşitten çok sayıda yoktur. Bunlar aynı zamanda senkendaz görevinde olup hiç de ilkel tasarımlı değillerdi. Genel kabul tabii ki senkendazın Suriye'de ahşap perde için tahta eksikliğinden icat edildiği yönündedir. Diğer taraftan nispeten Doğu'da nadir görülürler ve yerli mimarî modelini temsil eden Tapınakçılar, bunu hiç kullanmamışlardır. Hospitalierlerin bina tasarımı Fransız modelindedir ve bu senkendazlarda daha keskin bir Provence veya Kuzey İtalya hissiyatı vardır.[66] Banias muhtemelen Hospitalierlerin Suriye'de inşa ettiği ilk kaledir. Ancak mimar sıklıkla böyle bir senkendaz inşa etme imkânı bulmuş olmalıdır. Zira yalnızca

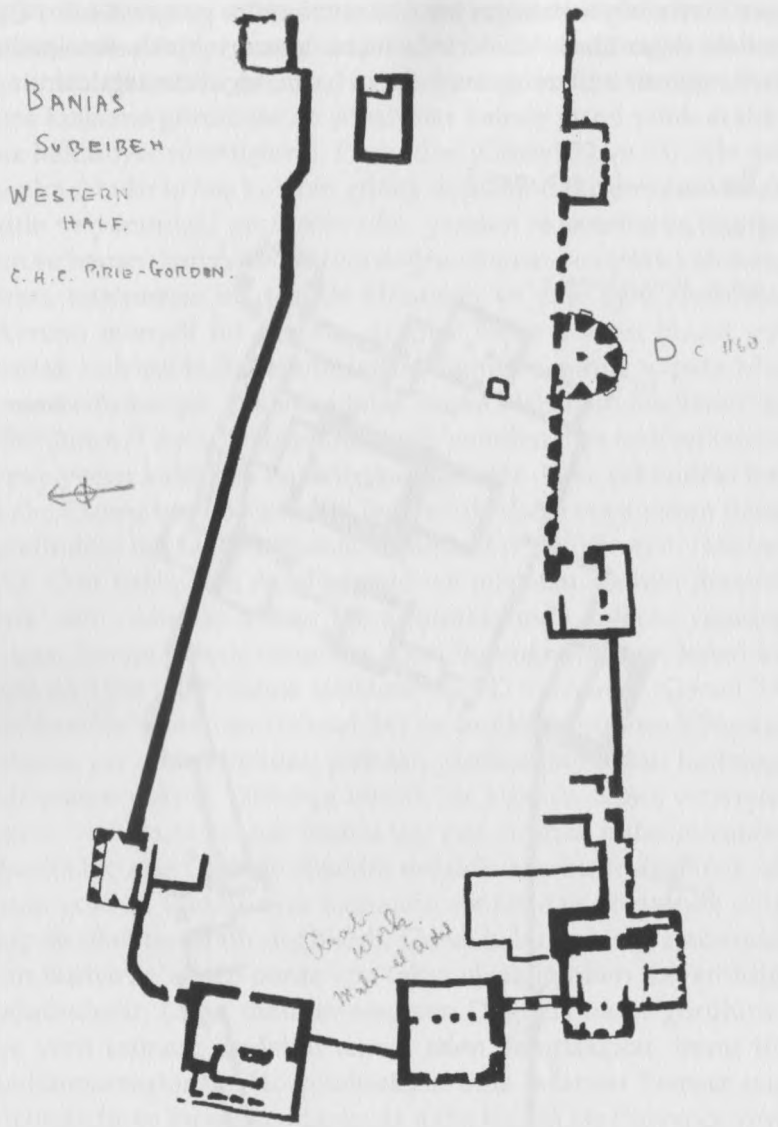
65 B kapısı C. H. C. Prie-Gordon'da "Hospitalier" kapısı olarak isimlendirilmiştir.

66 Fotoğrafı gören Mr. Lethaby'e göre.

tecrübeyle böyle belirgin bir süsleyici nitelik geliştirilebilir. Ülkedeki diğer Haçlı kalelerinde hiçbir benzeri görülmemektedir ve Arapların kullandığı senkendaz ise bu biçimde değildir.

Görsel 52: Banias/Sübeybe, doğu kısmı, (C. H. C. Pirie-Gordon).

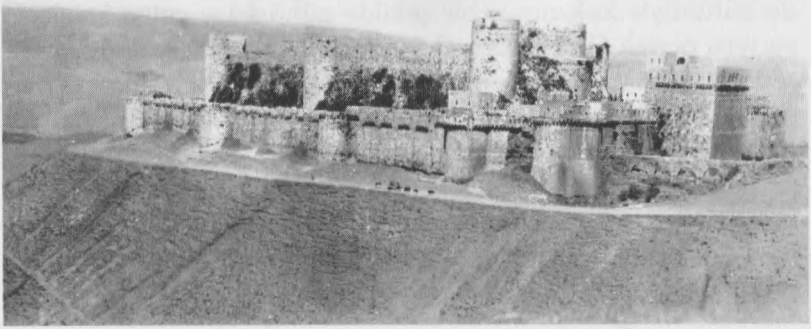
Görsel 53: Banias/Sübeybe, batı kısmı, (C. H. C. Pirie-Gordon).

Kuzeydeki diğer iki muhteşem Hospitalier kalesi Crac des Chevaliers (Hısnü'l-Ekrâd) ve Magrat'ın (Markab) ikisi de daha çok XIII. yüzyıla tarihlendirilir. Aynı zamanda tarikatın inşa tar-

zında tamamlanmış bir örnek cihetinde gösterilebilecek ve belki de bütünüyle korunmuş bir şekilde günümüze gelen kalelerin en iyisi olarak Crac, Suriye'deki Haçlı yapıları konusunda bahsedilmeye en uygun kaledir. Savunma tekniği bakımından Fransa'daki Coucy veya Galler'deki Caerphilly ile karşılaştırılamasa da şu an ne bir harabe ne de gösteri yeri olmadığından ikisinden de daha etkileyicidir. Birkaç yıl öncesinde sınır komşusu tarafından yapılan kuşatmaya büyük bir başarıyla dayanmıştı. Eğer Baybars yeniden dirilip gelse burasının eskisi kadar heybetli olduğunu düşünürdü.

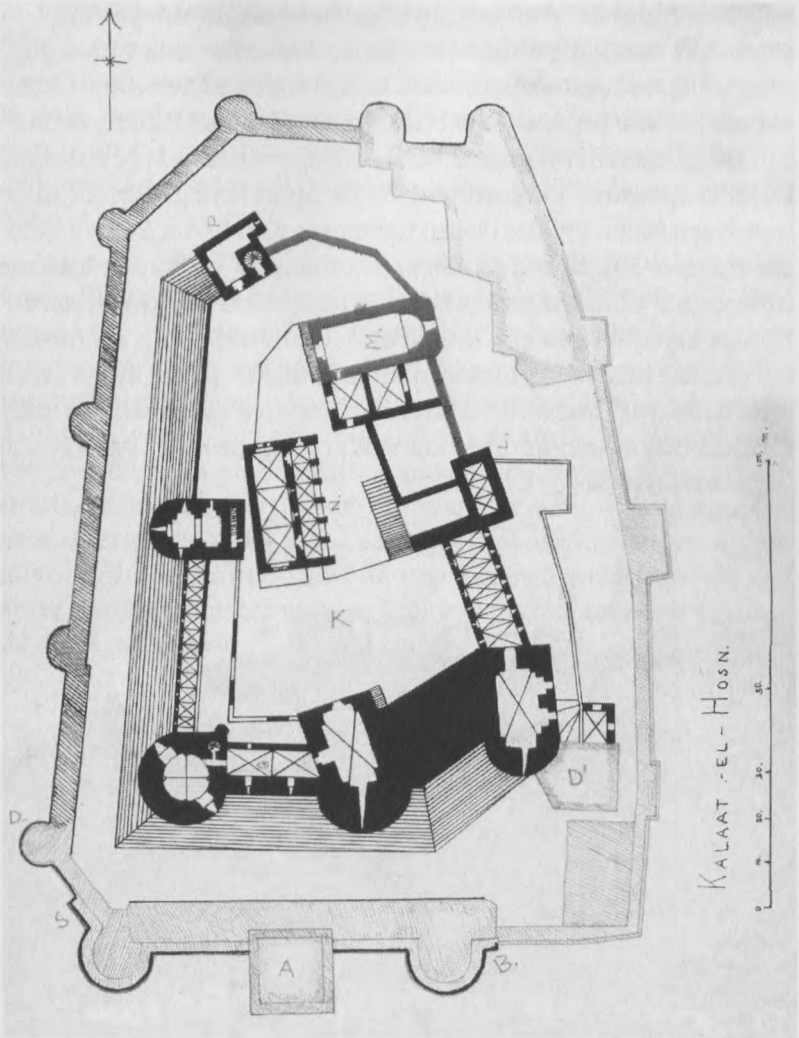

Görsel 54: Banias'taki senkendaz.

Görsel 55: Batı cephesinden Crac des Chevaliers.

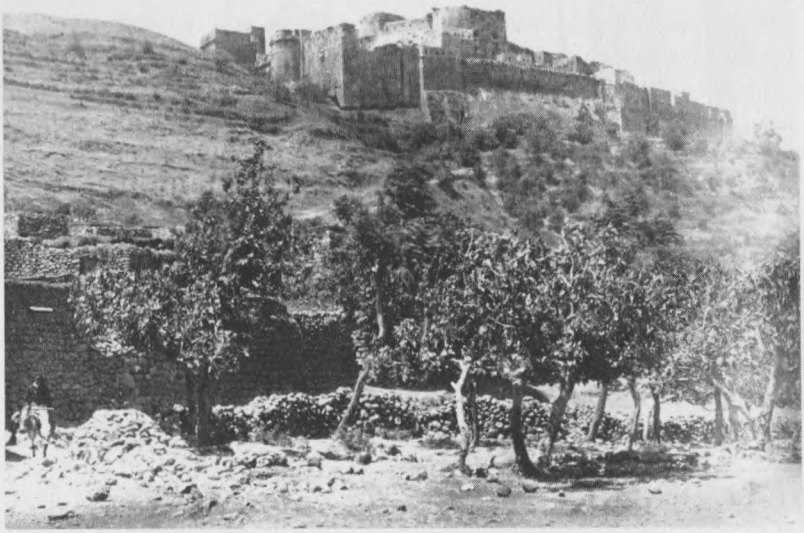
Burada iki üç defa inşa faaliyeti gerçekleştiğine dair işaretler mevcuttur (Görsel 56). İç avluda L girişindeki kuleden payandalı P senkendazının olduğu kuleye uzanan surun ve M şapelinin, iç avlunun kalanından daha erken bir döneme tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Dış avluda ise bütün güney ön cephesi ve batı tarafında da D kulesine kadarki bölüm Arap menşelidir. Baybars'ın 1271 yılındaki kuşatmasında A merkez kulesi ve muhtemelen dış hattın diğer bölümleri de tamamıyla yıkılmıştı. Surun bu kısmındaki üç adet yarım daire planlı kulenin alt kısımları eskidir. Üst kısımlar ise Baybars ve Melikü's-Said Berke Han tarafından yeniden yapılmıştır. Kalavun kare planlı A kulesini, Baybars ise D kapı kulesini inşa etmiştir. Dış avlunun geri kalan kısmıysa her ne kadar iç avludan daha geç döneme tarihlense de Hospitalier yapımıdır.

Görsel 56: Hısnü'l-Ekrâd.

Kaleye giriş D kısmındaki sade bir kapıdan yapılır (Görsel 58). Ardında çatısında genişçe bir sahte senkendazın ve diğer savunma yapılarının bulunduğu J kulesine kadar neredeyse karanlık olan tonozlu bir koridor bulunur. İç avluya ulaşmak için yine karanlık ve dik bir şekilde yükselen tonozlu bir koridordan L kulesine kadar ilerlemek gerekir. Dolayısıyla ani bir baskın

yapmak oldukça zordur.[67] Işık ve hava sağlayan yalnızca üç veya dört mazgal bulunmaktadır ve dışarıdan sızan güneş ışığının oluşturduğu değişim kafa karışıklığına neden olur. Üst taraftaki kapıda bir *asma kapı* bulunur ancak genel itibarıyla Banias'taki Hospitalier kapısına benzer. Kapı vasıtasıyla N kalesinin büyük salonunun karşısındaki küçük bir avluya girilir. Bir diğer merdiven hâlen evlerle dolup taşmamış K'deki üst avluya götürür (Görsel 56). Buradan *donjon*'u oluşturan üç büyük kulenin birleştiği G platformuna (Görsel 59) başka bir merdiven vardır. Bunlar kaledeki pek çok kuleyi aşan uzunlukta olup muhteşem bir şekilde büyük taş bloklardan yapılmıştır. Bölge valisi şu an buralarda yaşamaktadır. Haremi, divanı ve şahsi odaları platformun doğu kısmını ardında saklar. Batı tarafı G ise tonozlu yapıdadır (Görsel 59).

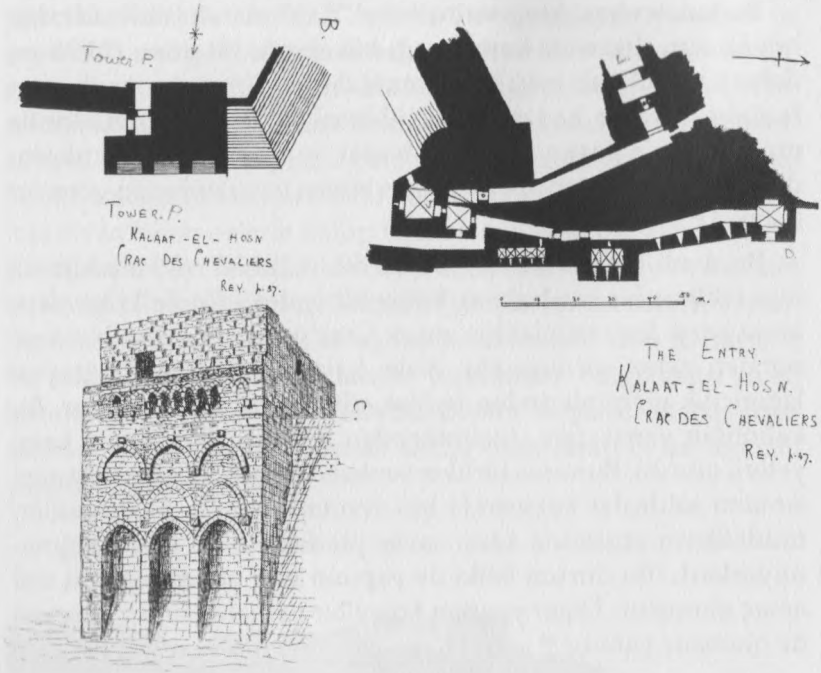
Görsel 57: Doğu cephesinden Crac.

67 Bugün dahi sokak köpeklerinin ve keçilerin çerçöpünden eğri büğrü merdivenleri bulmak kolay değildir.

Bu kulelerden, Arap tarihçilerin "dağ" olarak isimlendirdiği büyük sur, dışarı ve bayır aşağı bir eğimle 80 fitten [24,38 m] daha uzun olarak balçık kıvamındaki yeşilimsi çamur ve suyla dolu hendeğe kadar uzanır (Görsel 60). E kulesinin altında muazzam bir payanda olarak başlar ve dikdörtgen P kulesinde kaybolana kadar dik köşelerle bütün batı cephesini çevreler (Görsel 61).

Bu denli meyilli ve neredeyse 80 fit [24,38 m] kalınlığında inşa edilmiş bir sur bulmak kolay bir iş değildir. Belki bir depreme karşı faydası olabilir ancak Crac'ın hiçbir kısmı bir depremden zarar görmemiştir. Kale, kaya üzerine yapıldığından lağımcılık girişimlerinden endişe edilmesine gerek yoktur. Bu kalınlığın yarısı dahi düşünülebilen her türlü koçbaşına karşı yeterli olurdu. Bununla birlikte senkendazı olmamasına rağmen sıradan saldırılar karşısında bir avantaja sahipti. Saldırganlar, müdafilerin atışlarına karşı savaş platformunun altına sığınamıyorlardı. Bu durum belki de yapının inşa edilmesindeki asıl amaç olmuştur. Diğer yandan kolay bir tırmanış fırsatı vermesi de olumsuz yanıdır.[68]

68 Ben yalınayak bir şekilde yolun yarısından fazlasını biraz zorlanarak da olsa tırmanabildim.

Görsel 58: A. Hısnü'l-Ekrâd / Crac des Chevaliers Girişi, (Rey, s. 47).
B. Hısnü'l-Ekrâd / Crac des Chevaliers Kule P. (Rey, s. 57).

Senkendaz konusunda Crac oldukça kapsamlıdır. XIII. yüzyıldan itibaren Fransa'da olduğu gibi alışılmış biçimde S kulesinden B kulesine uzanan surun dış hattında (Görsel 56), diğer yerlerdeyse dış hattın üzerinde kullanılmıştır. Ardından S kulesinden kuzeye doğru giden surda, tepe noktasına yakın sur cephesinde aralıklarla cumbalı küçük odalara açılan, tonozlu bir geçit mevcuttur (Görsel 62 ve 63). Fransa'da benzer görünüşe sahip olan tuvaletleri anımsatsa da bunlar savunma amaçlıdır. Her biri bir veya zorlanırsa iki kişinin sığacağı büyüklükteydi. Ancak bu durumda 16 inç genişliğindeki bir odada çalışırken hareket özgürlüğü ciddi şekilde kısıtlanacaktır. Hiçbir ok çeşidi kullanılamaz, aralıklardan da sadece taş atılabilirdi. Surdaki bir koridora senkendaz eklemenin tek yolu buydu. Ancak Batı anlayışında bu yapı biçimi çok da kullanışlı görülmemiştir. Bunun yerine surun üst kısmı boyunca bölünmemiş bir çıkmalı senkendaz yaygın biçimdir. Doğu'da ise kulelerin üst kısmı çatılı değildi dolayısıyla

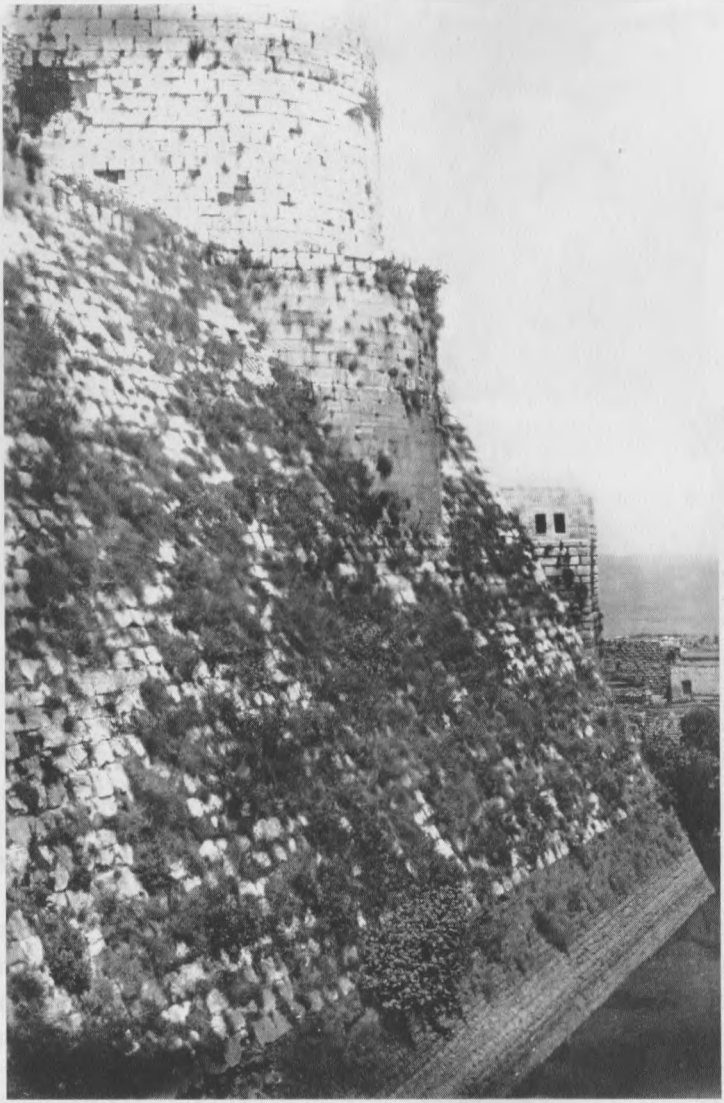
cumbalı senkendaz daha uygun bir modeldi. Araplar bunu benimseyerek Halep'te, Şam'da ve diğer yerlerde kullandılar. Muhtemelen onların bu modelle tanışması, Crac des Chevaliers'deki Hospitalierler sayesinde olmuştur. Bunlar en azından Latinlerin erken dönem yapılarında mevcut değildir.

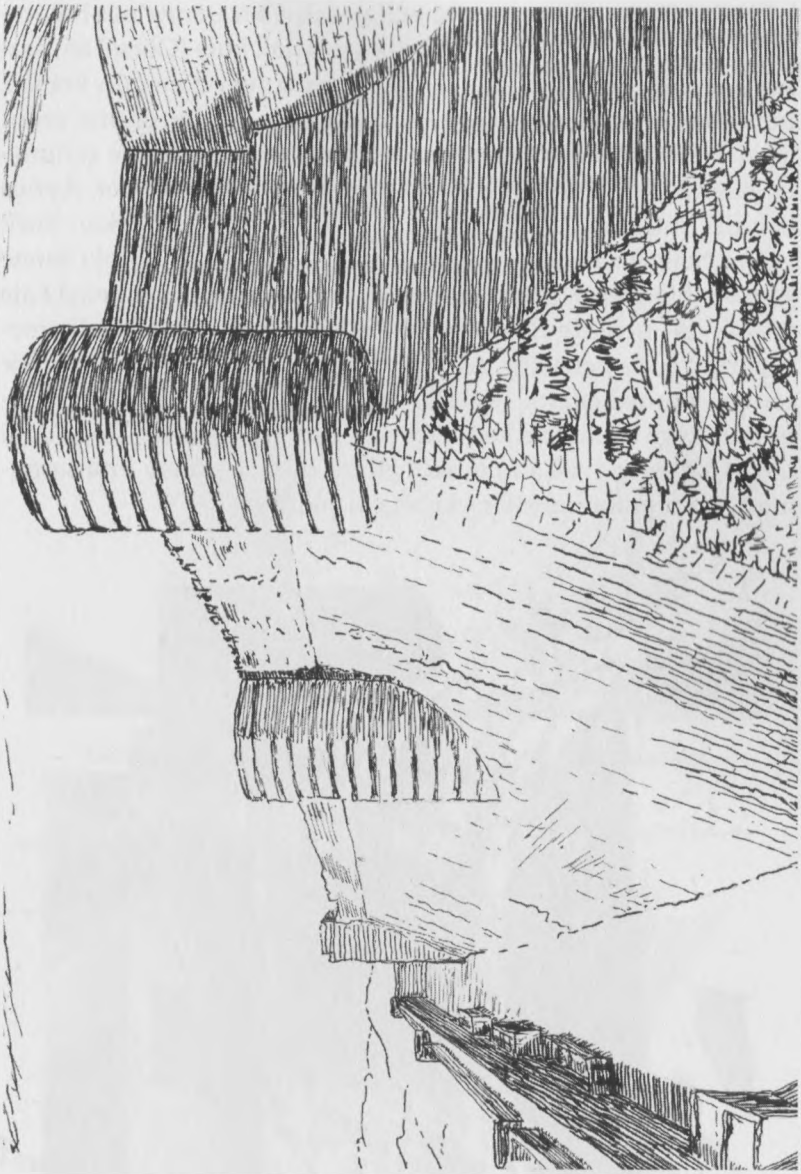
Görsel 59: Güney tarafından talus/meyil üzerindeki platform, Crac des Chevaliers.

Üçüncü ve en ilgi çekici senkendaz tarzı ise iç avludaki P kulesinde bulunmaktadır (Görsel 65). Payandalardan teşekkül edilerek kulenin ön tarafına uygulanmış ve 30 fit [9,14 m] yüksekliğindeki kemerlerle desteklenmiştir. Kulenin ön duvarı bu kemerlerin üzerinde taşınır ve tuhaf biçimli iki sıra hafifletme kemeri ise hiçbir şeyi hafifletmez. Hepsinin üzerinde yer alan senkendaz bindirmeli bir tarzdadır. Kulenin taş işçiliğiyse eğimli sura oldukça benzemektedir ancak Suriye'de bu senkendazlara benzer biçimli hiçbir yapı bulunmamaktadır. Avrupa'da da bu tarzda çok az sayıda yapı mevcuttur. Bunlar, yeri geldiğinde bütün bir kütüğün aşağı atılmasına olanak sağlayabilen büyüklü-

günden ötürü alışıldık küçük senkendazlardan son derece üstün olmalıdır. Belki de daha dengesizdi zira payandaların alt kısımlarının yıkılması bütün yapının çöküşüne neden olabilirdi. Öyle ya da böyle bu yapı biçimi asla rağbet görmemiştir. Bu hususi örnekte de arkasında gizli bir kapı mevcuttur.

Görsel 60: Doğuya bakan büyük talus, Crac des Chevaliers.

Görsel 61: Avlunun batı cephesi, Crac des Chevaliers.

Markab ise Crac'dan daha da Fransız'dır. Doğu tarafındaki dış yapılar Kalavun tarafından yeniden yaptırılmıştır fakat geri

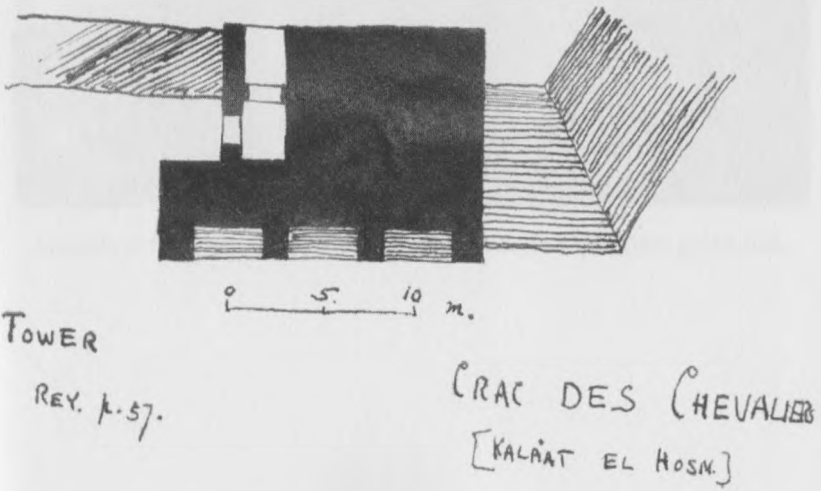
kalan kısmın tamamı, restore edilmemiş Carcassone'nin bölümleri olabilir. Surlar, şapel ve büyük yuvarlak kule (Görsel 66) arasındaki dar alanlar (Görsel 66 ve 67) tamamen dönemin Fransız mimarisinin karakteristiğini en iyi şekilde gözler önüne serer. Bunları betimlemeye gerek yoktur zira Rey'in planı ve çizimleri, kalenin ana özelliklerine dair güvenilir bir resim çizer. Ayrıca kendisi bütünün XIII. yüzyıl karakterine de dikkat çeker. Suriye'deki kale inşasında son modeli biçimlendirenlerin tıpkı Saone ya da Safita'yı inşa edenlerin yapmış olduğu gibi hem genel kale tasarımları hem de hususi mimarî detaylar için Batı'ya dönmesi gerektiği de gerçektir. Avrupa'dan tamamen bağımsız olanlar sadece Tapınakçılardı; onların tarzları yalnızca kendileri tarafından uygulanmış ve kendileriyle birlikte ölmüştür. Doğu'daki Orta Çağ'ın en iyi Latin tahkimatları, orta ve güney Fransa mimarlarının müktesebatlarıyla ortaya çıkmıştır.

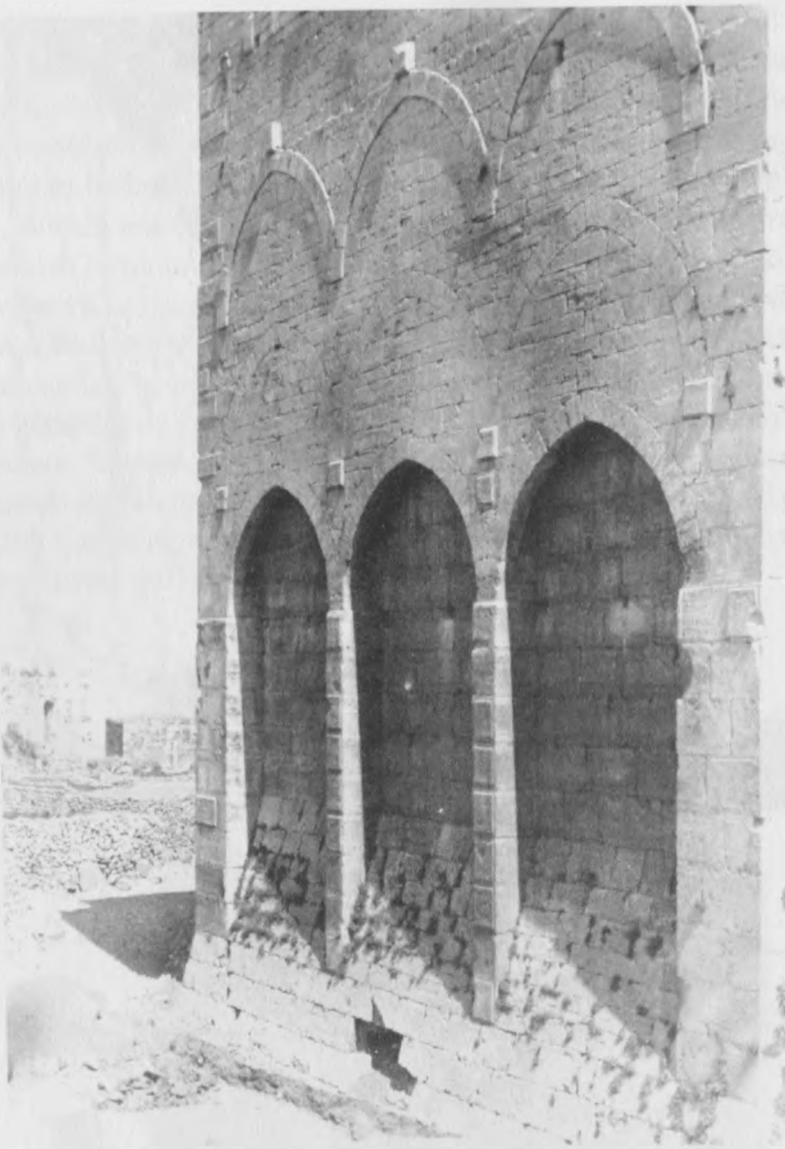
Görsel 62: Hısnü'l-Ekrâd, güney cephesine bakan ve güney batı kulesine doğru giden kutu şeklindeki senkendaz.

Görsel 63: Kutu şeklindeki senkendaz, Crac des Chevaliers.

Görsel 64: Kule, Hısnü'l-Ekrâd (s. 57).

Görsel 65:

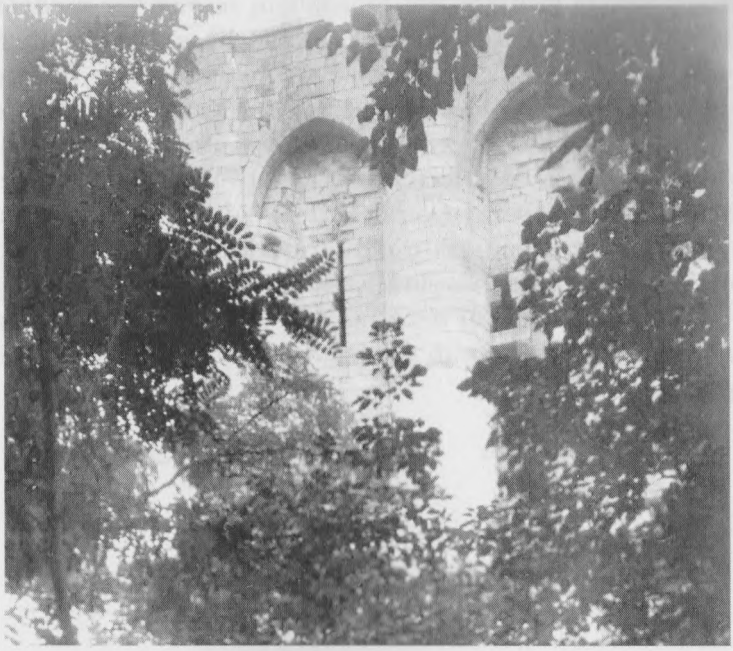
Görsel 66: Markab, güney doğu tarafından doğu cephesinin görünüşü.

Görsel 67: Markab, doğu cephesi.

XII. YÜZYIL AVRUPASI'NDA ASKERÎ MİMARÎ

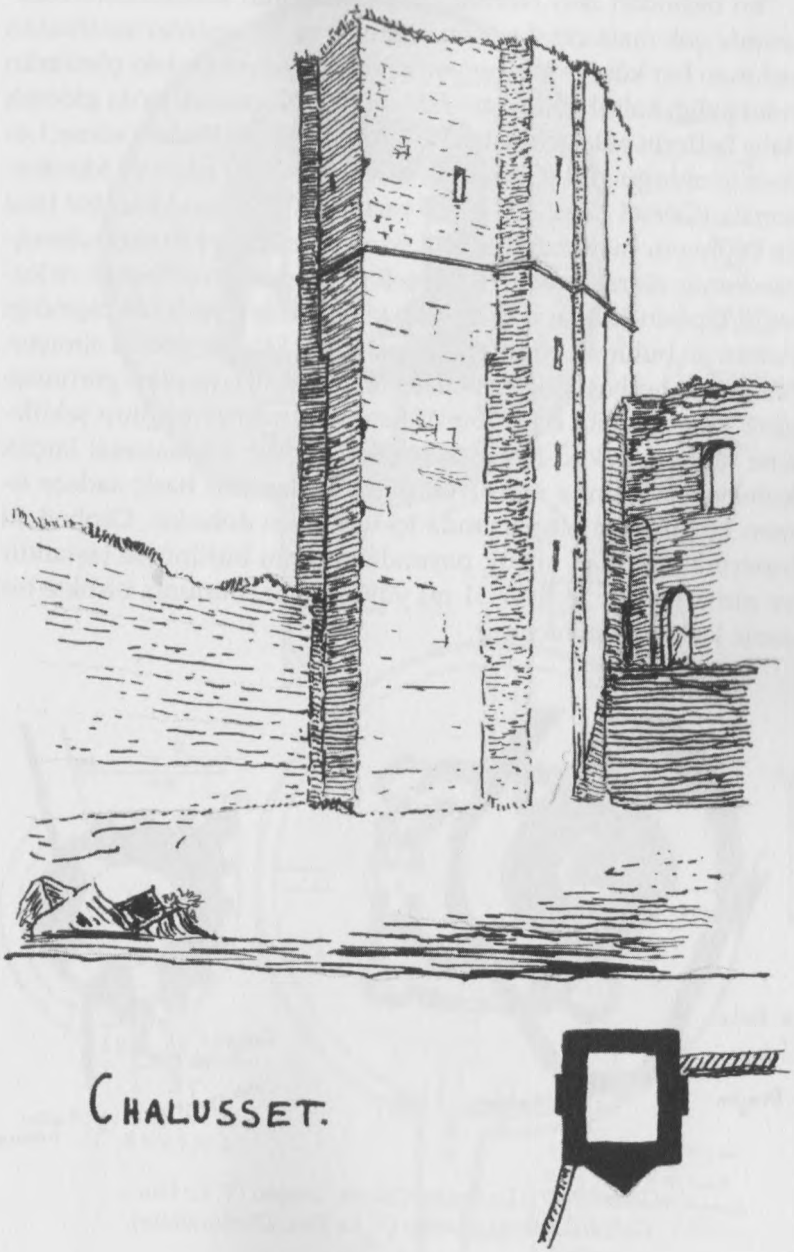
Avrupa'daki askerî mimarînin gelişimi, kare planlı baş kule biçiminin tasfiyesine ya da en azından değiştirilmesine dayanıyordu. Dolayısıyla 1150 yılından itibaren, geliştirme üzerine ya da savunma yapıları arasındaki önemini azaltmak için pek çok ve çeşitli denemeler mevcuttur. *Donjon*'un veya bir tür son savunma noktasının kesinlikle gerekli olduğu fikri XIII. yüzyılın büyük bir kısmında geçerliliğini korudu. Muhtemelen topun icadıyla kullanımdan kalkmıştır. Bununla birlikte çok daha öncesinde kalenin dış ve iç avlusunun ele geçirilmesi aslında topyekûn teslim olunması anlamına gelmekteydi.

Görsel 68: Niort, senkendaz.

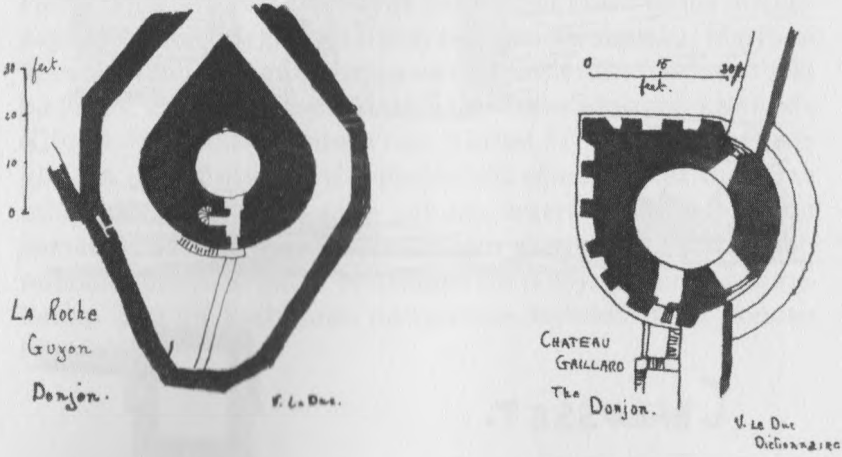
Norman baş kulesindeki değişiklik iki formda oldu. Birinde *donjon* her ne kadar savunmasız noktalarıyla tam bir kare şeklinde olmasa da kalenin en önemli kısmı olarak kalmaya devam etti. Diğerindeyse pasif direnişteki büyük baş kule tamamıyla silinip gitmiş, içerisinde küçük kuleli veya kulesiz zayıf çemberhisar onun yerini almıştır. İkinci örnekte zaman geçtikçe çember hacmi ve önemi gittikçe arttı. Bu süreç içinde çemberhisar kalenin iç avlusu hâline dönüşürken içerisindeki kule de *donjon*'a dönüşmüştür. Gaillard Şatosu, bu sürecin sonuçlanmış hâlidir. Diğer oldukça büyümüş çemberhisarlar arasında içlerinde kule olanlara rastlanmamıştır. Aslında *donjon* fikri de tasfiye edilmişti. Gaillard Şatosu, gerçekte baş kulesinin işlevsiz olduğu ispatlanmasına rağmen bu mükemmellik derecesine erişmemiştir.

İlk türün değişimi açık bir şekilde Morpeth yakınındaki Mitford'da, böyle bir süreçle başlamış gibi görünmektedir. Burada baş kule surlarından biri geniş bir açıyla ileri atılmıştır. Limoges yakınlarındaki Chalusset'te (Görsel 69) bu eğimli destek duvarı, surun en zayıf cephesinde fazladan kalınlık sağlamak için pratik bir şekilde kullanılmıştır. Buradaki baş kule tabii ki oldukça küçük olmakla birlikte Orta Fransa için normal bir modeldir. Falaise ya da Arques gibi büyük baş kuleler Loire Vadisi'nin güneyinde mevcut değildir. Luzech'teki gibi daralmışlar, Marthon veya St. Yrieix'teki gibi uzamış ve incelmişlerdir. Chalusset'teki bu örnek, La Roche Guyon'daki Seine Vadisi'nin aşağı kısmında (Görsel 70), Gaillard Şatosu'nda (Görsel 71) ve diğer yerlerde görülen model olan zayıf cephelerdeki eğimli destek duvarına sahip kulelerin öncülü olup oldukça erken dönemdir. Zaman zaman Bizans kalelerinde görülen yarı altıgen kuleler ile çıkıntı noktaları özellikle güçlü olmadığından dolayı hiçbir bağ kurulamaz. Zira bir koçbaşının darbelerine dayanması söz konusu bile değildi.

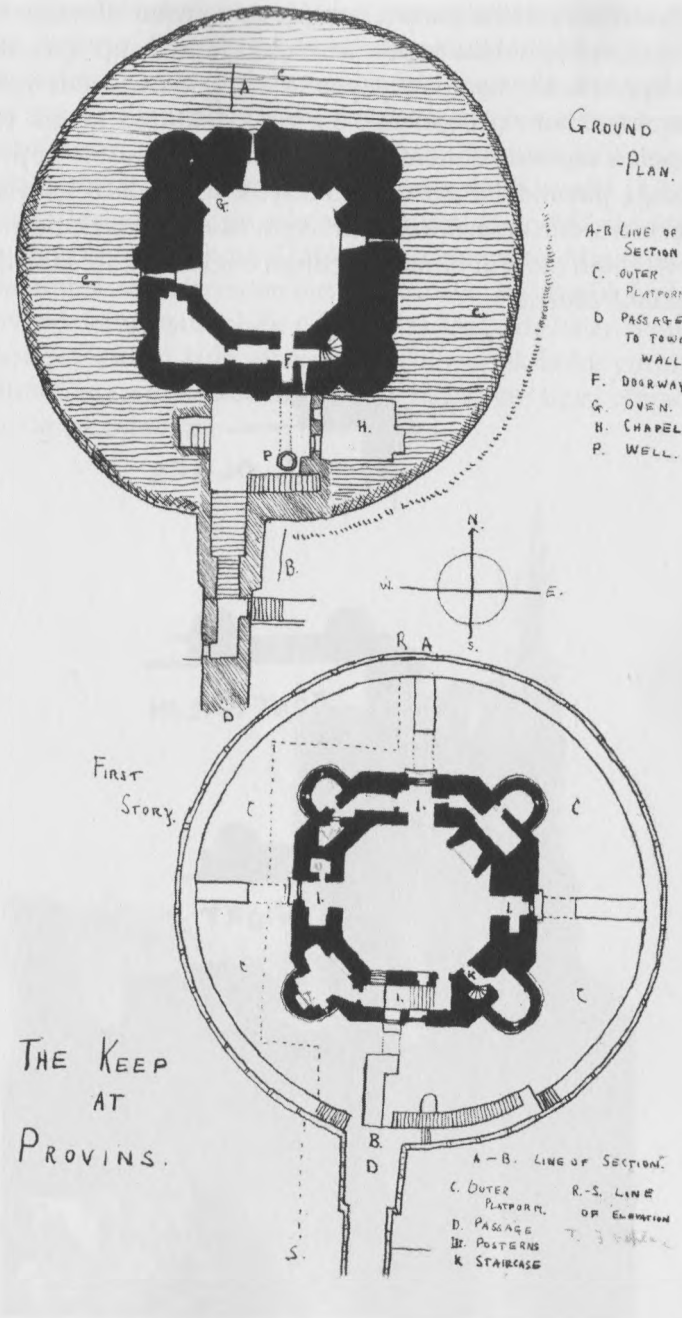
Görsel 69: Chalusset.

En başından beri Norman baş kulelerinin savunmasız köşelerinde çok fazla zayıf noktası olduğu ve Normanlar tarafından bulunan her köşeye sığ payanda döşenmesi şeklindeki çözümün yetersizliği kabul edilmiştir. Sütunceler, Normandiya'da giderek daha belirgin hâle gelmişlerdir. Yarım daire şeklindeki silme, Loches'te olduğu gibi (Görsel 72) merkeze doğru çıkar ve Montbazon'da (Görsel 72 ve 73) geniş yarım daire payandalar, bir tane de cephenin merkezine olmak üzere her köşeye kondurulmuştur. Sonuç olarak model, iki köşeli payandaların birleştiği ve kulenin tepesine kadar dairesel bir küçük kule[69] şeklinde taşındığı Poitou'da bulunan Niort'ta (Görsel 72 ve 74) son şeklini almıştır. Niort'taki bu baş kuleler fazlasıyla değerlidir. Bunlar, görünüşe göre 1180 yılı gibi erken bir dönemde inşa edilmiş olup şekillerine rağmen hakiki Norman baş kuleleridir. Bu dairesel küçük kuleler, ilk katında merdiven mevcut olan biri hariç sadece ismen küçük kule olup aslında içi tamamen doludur. Cephedeki tepeye kadar olan küçük payandaları dahi bütünüyle taştandır ve girişi yerden 24 fit [7,31 m] yüksektedir. Bununla birlikte bir asma kapısı da mevcuttur.

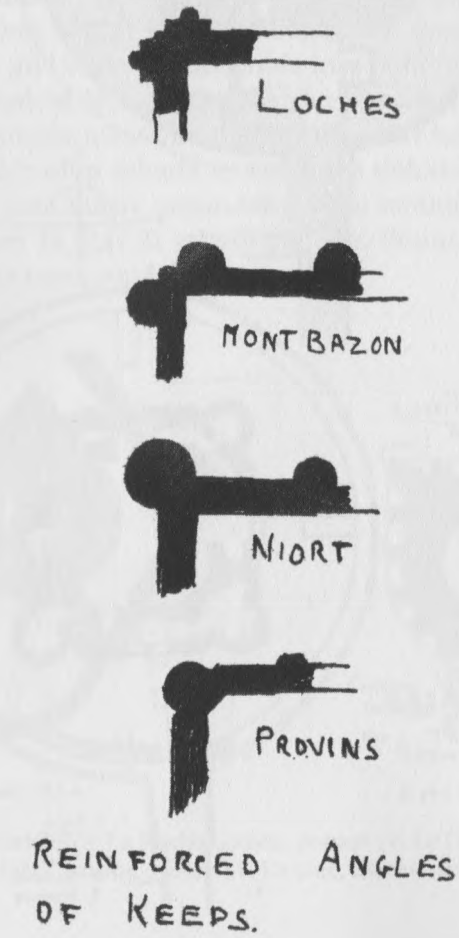
Görsel 70-71: La Roche Guyon, donjon (V. Le Duc).
Gaillard Şatosu, donjon (V. Le Duc, Dictionnaire).

69 İng. *tourelle*. [ç.n.]

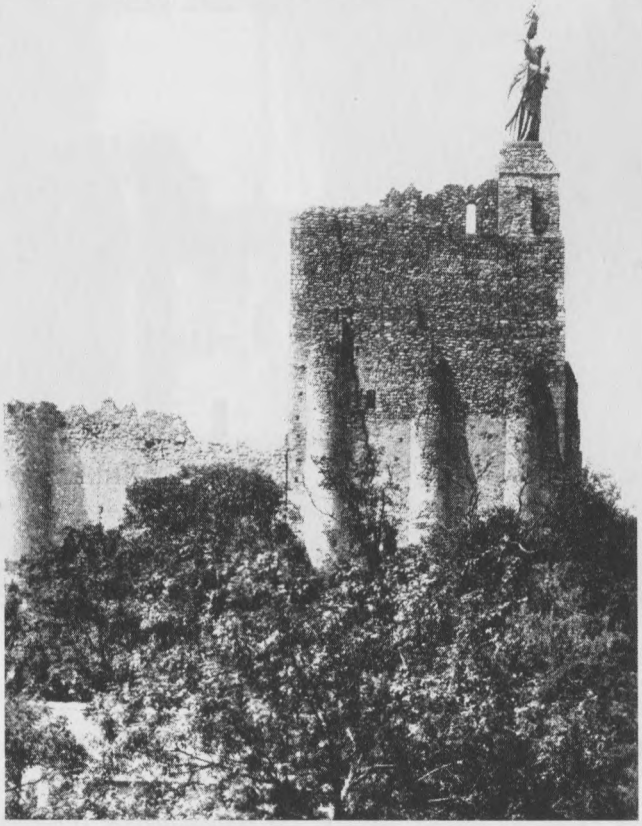
Görsel 71a: Provence'daki baş kule. Zemin Planı.

Niort'un şekline paralel yapılar da mevcut olmakla birlikte bu özgün biçimdeki yapıların hiçbirinde tıpatıp aynı iki *donjon* ayrıntılı bir bağlantı yapısına sahip olmaksızın yan yana durmamaktadır (Görsel 74). Boşluğu dolduran küçük yapı ise nispeten modern döneme aittir. Zira orijinalin bir kopyası olmadığı, payandalar arasındaki büyük senkendazı işlevsiz hâle getirmesinden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda iki kule arasında bir bağlantı mevcut olmalıdır çünkü bağlantısız iki kule dikmek saçmalık olurdu.

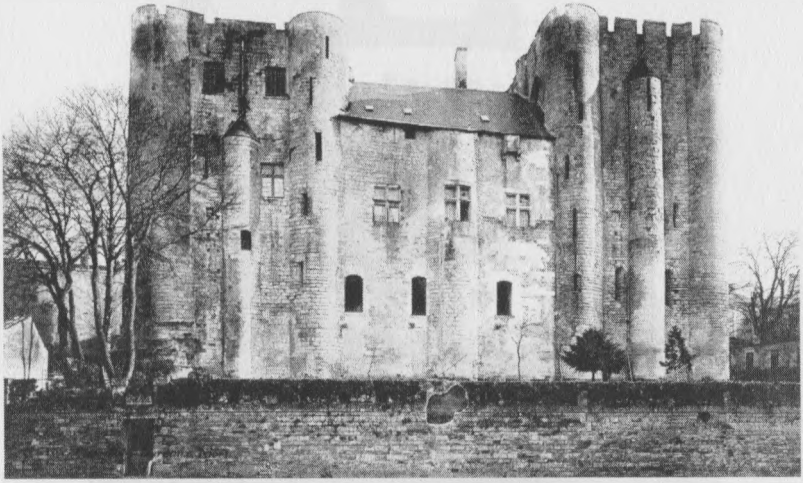
Görsel 72: Baş kulelerin kuvvetlendirilmiş köşeleri.

Provence'daki *donjon*'un (Görsel 76) temeli muhtemelen XII. yüzyıla dayanır. Dikdörtgen şeklinde olmakla birlikte köşeler, yan duvarlardaki yarım daire şeklindeki payandaların yerleştirilmesi için oyulmuştur. *Donjon*'un üst kısmı o kadar çok yeniden yapılmıştır ki artık değersizleşmiştir. Bununla birlikte kapı geçitleri muhtemelen orijinal modele aittir. 46 fit karelik [4,2 m2] bir kuleye dört giriş yapan mimarın cömertliği de dikkate değerdir. Bunlar birinci kattadır. Trablus ile limanını (el-Mina) birleştiren savunma zincirlerinden biri olan Suriye'deki küçük bir kule ile Provence karşılaştırılabilir (Görsel 75). Doğu'da hâlen uygulanan kare şeklindeki kule planının neredeyse tek farklı yorumudur. Buradan Latinlerin süslü değişik biçemlere ilgisi olmadığı sonucu da çıkarılabilir.

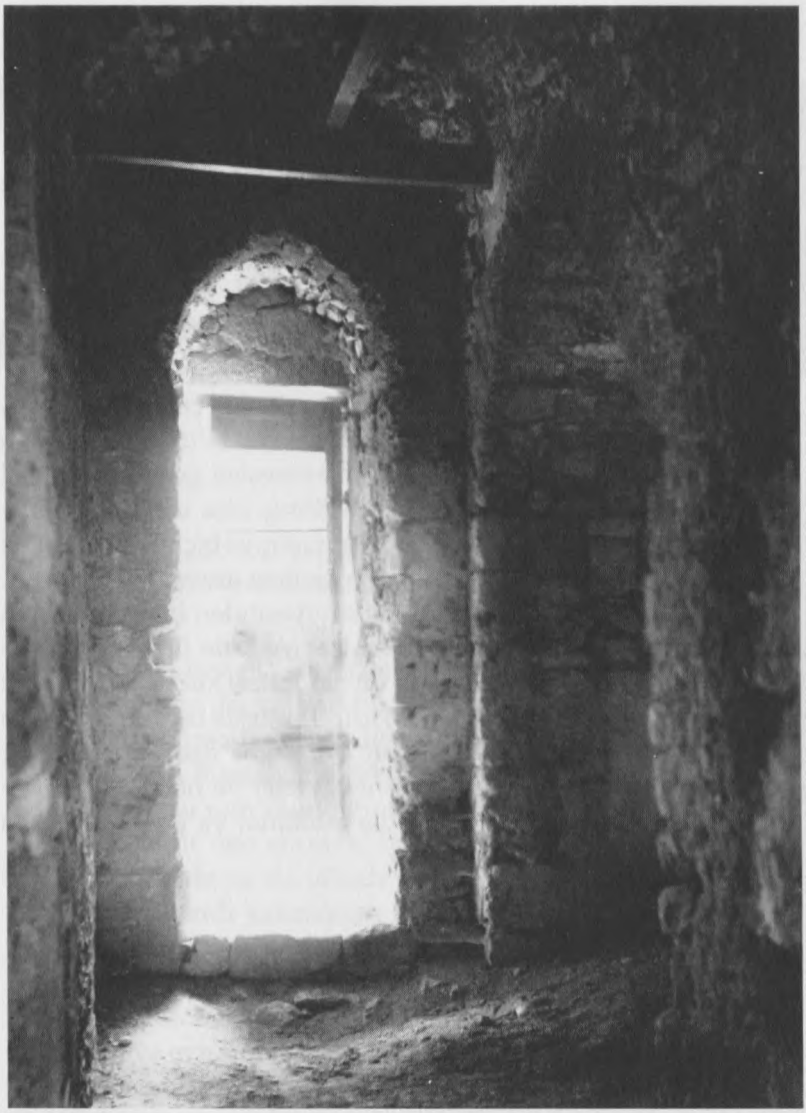
Görsel 73: Montbazon, güney batıda donjon.

Etampes baş kulesi (Görsel 77) belki de XII. yüzyıl geç döneminin en hayret verici yapısıdır. Kare şeklindeki kule kusurlu bulunmuştu ve mimar hem geniş ve kullanışlı hem de savunmaya daha müsait yonca planlı kule[70] fikriyle çıkageldi. Norman baş kulesinin oldukça geniş biçimdeki temelini ve yüksek giriş tarzını olduğu gibi bırakmıştır. Ancak bu temelin üzerinde yonca yaprakları biçimindeki yapının sığ çıkıntılarının iç ve dış kısımlarını ustalıkla işlemiştir. Kule meşeden yapılma perdesiyle 100 fitten [30,48 m] daha kısa olmayacak şekilde tamamlandığında (Görsel 78) muhtemelen pek de zavallı bir kale gibi görünmüyordu. Fakat arkadaki yamaçta bulunan tahkimatları düzgün bir şekilde komuta edilememiştir. Niort ve Provence örnekleriyle birlikte baş kulenin artık yeterli gelmediği ve bu amaca hizmet eden daha verimli bir çözüm aranan XII. yüzyıl geç dönem askerî mimarisinin olağanüstü gelişimi ve canlılığı da gözler önüne serilmiştir.

Görsel 74: Niort (Deux-Sevres), donjon.

70 İng. quatrefoil. [ç.n.]

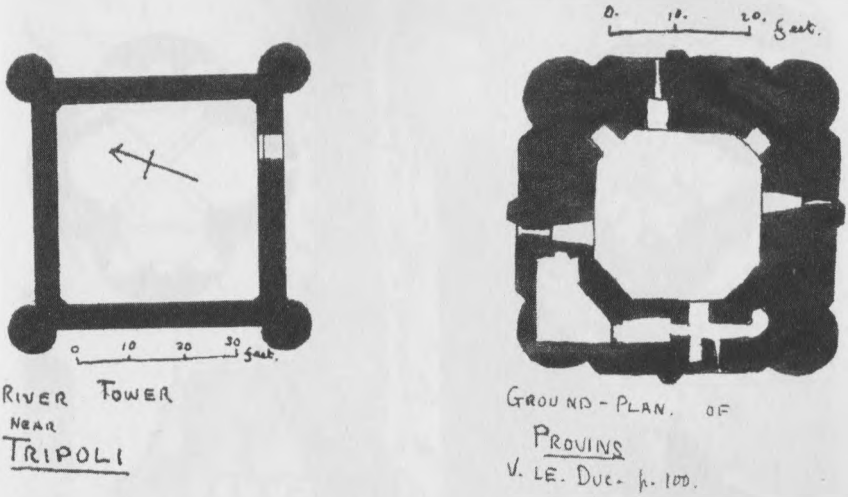

Görsel 74a: Seğirdim yolu ikinci kat.

Bu problemin en iyi çözümünün -ki bu problem çokgen kulelerin denenip yetersiz bulunmasına kadar keşfedilmemişti- çevresinden soyutlanmış bir şekilde kendi hendeği içerisinde kendine yeten daire şeklindeki baş kuleler olduğu ortaya çık-

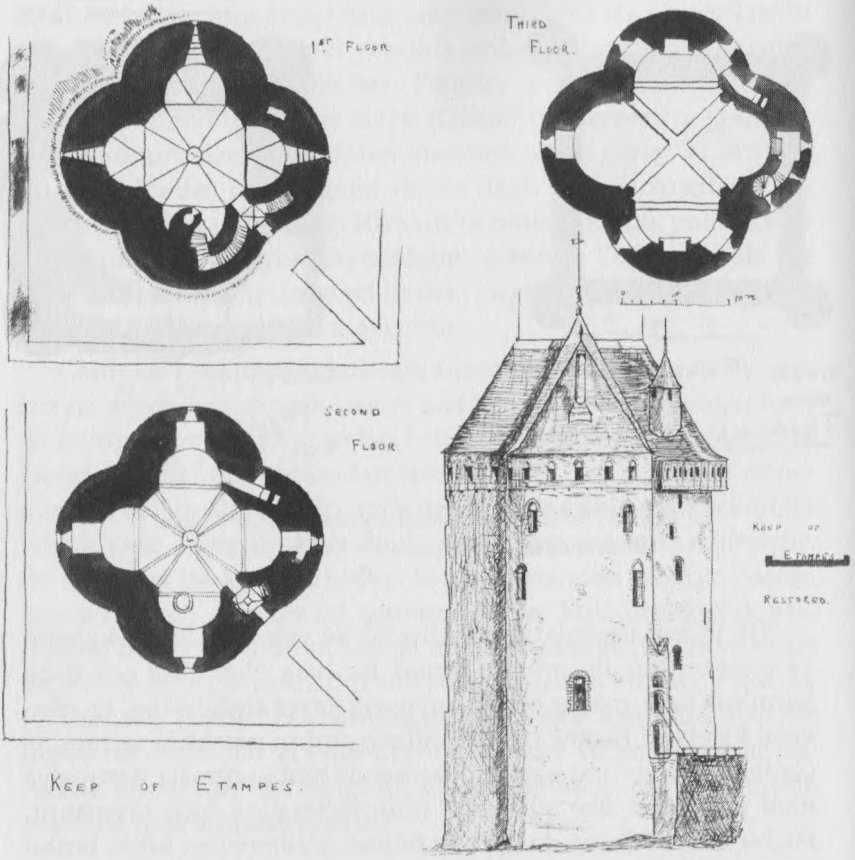
mıştı. Philippe Augustus bunlardan çok sayıda, İngiltereli Richard ise birkaç tane inşa etmiş olup son olarak da Coucy Lordu Enguerrand bu biçimdeki yapılara onay mührünü vurmuştur. Richard'ın baş kulelerinden Poitiers yakınlarında bulunan Montreuil Bonnin'deki bir tanesi (Görsel 79) neredeyse kesin bir şekilde onun Haçlı seferinden öncesine aittir. Giriş, 30 fit [9,14 m] yüksektedir; merdivenler döner değil aksine düzdür. Çağdaş dış yapıları ve hendeği Richard'ın mükemmellik yolunda bu tarz iyileştirmeleri yok saymadığını gösterir. Daha sonraki bir dönemden tuhaf bir daire şeklindeki baş kule örneği de Yorkshire'daki Conisborough'da mevcuttur.

Geniş kare şeklindeki kulelere alternatif olan çemberhisar fazlasıyla mevcuttur. Ancak Gisors'taki hem çok bilindiğinden hem de en tipik örnek olduğundan betimlenmesine gerek yoktur. II. Henry (Görsel 80) tarafından inşa edilmiş olsa da onun döneminden beri geniş kapı duvarda delinmiştir ve biçimsiz şekildeki küçük kule, sekizgen kulenin iki payandası arasında ezilmiştir. Bu sekizgen ise kulenin birinci kat seviyesinden itibaren baştan inşa edilmiştir. Benzer bir çemberhisar ve kule örneği yakınlarındaki Boves'te bulunur. Gisors'un baş kulesi küçüktür ve sanki yapay bir tepe üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte Pujols'ta (Görsel 87), Bordeaux yakınındaki Dordogne üzerinde olan bir örnek ise doğal bir tepenin üzerini çevreler ve hatırı sayılır derecede büyüktür. Herhangi bir dış tahkimat ya da iç savunma yapısına dair bir işaret yoktur.

Görsel 75-76: Tripoli yakınlarındaki Nehir Kulesi.
Provence'ın zemin planı (V. Le Duc, s. 100).

XII. yüzyıl inşacılarının faaliyetlerini yalnızca *donjon* kuleleri ve çemberhisar ile sınırlandırmak bir hata olur. Zira çok daha karmaşık tahkimatlar ortaya koymaya gayet alışkındılar. Eş merkezli kalelerin Bizans'tan öğrenilmiş olması gerektiği ve tam da Gaillard Şatosu'nun yapıldığı zamanda binbir uğraşla Avrupa'ya ithal edildiğini öne sürmek, bütün ihtimalleri hiçe saymaktır. Hiçbir dönemde ya da ülkede önüne geçilemeyen kilise binası harikalarını kendi kafasından inşa etmiş Erken İngiliz Dönemi [XII. yüzyıl sonu-XIII. yüzyıl sonu] mimarı, herhâlde iki surun bir taneden, üç surun da iki taneden daha sağlam olacağını hesaplayabilirdi. Eğer öyle olmasaydı bile herhangi bir sipere veya baş kuleli ve avlulu bir Norman kalesine bakabilir hatta en yakın manastıra müracaat edebilir ve kendisine Hersfeldli Lampert tarafından övülen üçlü surun avantajları anlatılabilirdi. Keşişler kendisine Geoffrey Plantagenet'in kuşatmalarında oldukça faydasını gördüğü Vegetius'un bir kopyasını dahi verebilirdi.

Görsel 77-78: Etampes Baş kulesi birinci kat // ikinci kat.
Restore edilmiş Etampes Baş kulesi üçüncü kat.

Görsel 78a: Provence, seğirdim yolu ikinci kat.

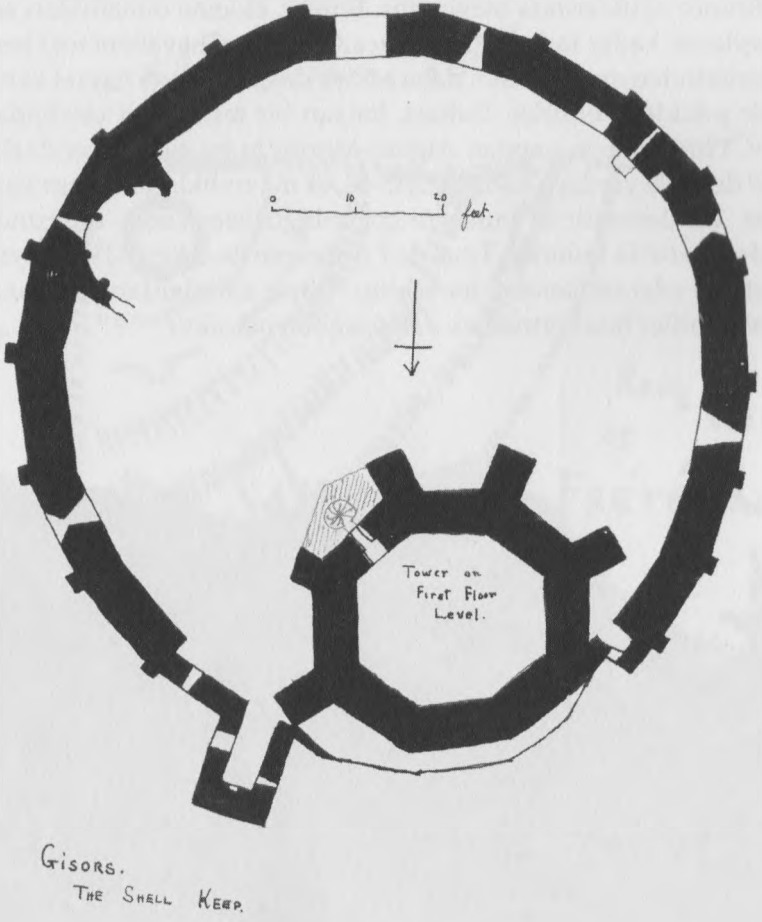
Aslına bakılırsa Avrupa'da bütün dönemler boyunca pek çok kale inşa edildi ve bunlar saldırı sanatının gelişmesiyle birlikte giderek güçlendiler. Freteval'de (Görsel 82) XII. yüzyıl mimarı mevcut olan çifte toprak siperin üzerine hafif bir taş duvar ördü. Taillebourg'da Charente bataklıklarına doğru bakan bir burunda baştan başa yumuşak kayalarda bir hendek açtı. Chinon'da aynı şeyi bir yamaçta yaptı. Hautefort'ta (Görsel 83), Perigueux yakınlarında bulunan bir tepede sırtın yamacında bir hendek açtı ve bu hendeğin bir tarafındaki tahkimatı aşarak köprü vasıtasıyla soyutlanmış tepedeki girişe ulaşan bir yol inşa etti. Bunların ve diğer yüzlerce benzer kalenin mimarlarının bunca dert ve zahmete girerek aşikâr olan bir şeyi Bizanslılardan öğrenmek için Kutsal Toprakları ziyaret ettiklerini farz etmek için bir sebep yoktur.

Görsel 79: Montreuil Bonnin.

Carcassonne'den (Görsel 84), Lehon'dan (Görsel 85) ya da Chinon'da pek çok kez tamirata uğrayan Tour du Moulin kalelerinden hareketle bu hendeklere ne tür yapılar inşa edildiği çıkarılabilir. Ahşap perdeye sahip sade biçimli perde surları ile

köşelerde geniş daire şeklinde kuleler olabilirdi. Eğer alan müsait olsaydı perde boyunca yarı daire şeklinde belirgin kuleler de bulunurdu. Çok erken dönem için karmaşık savunma sistemlerine gerek yoktu. Bunlar, ihtiyaç hasıl oldukça ortaya çıkmıştır zira askerî mimarî, mucizevî ilerlemeler serisinden ziyade mevcut hat süresince istikrarlı bir gelişmeden oluşmaktadır. Kare şeklindeki baş kule ise emsali ve sonucu olmayan bir istisnadır. Bu aşıldığında toprağın biçimine göre ana taslağı şekillendirilen anlayışın evrimi kaldığı yerden devam etmiştir.

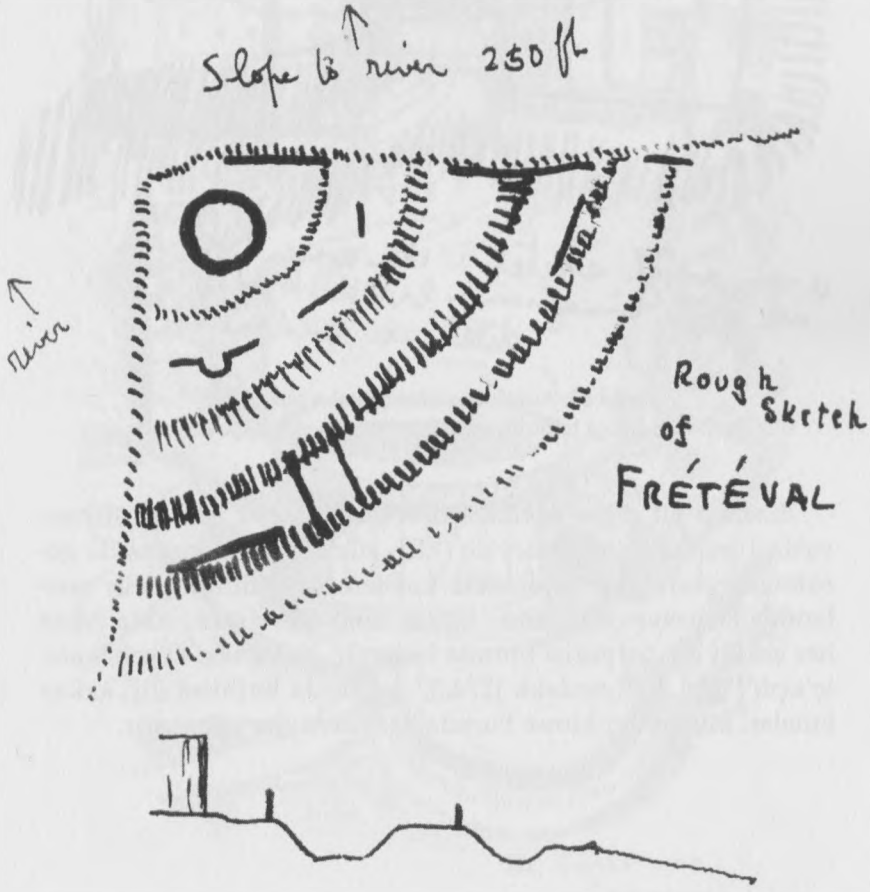
Görsel 80: Gisors, Çemberhisar, birinci kat seviyesinden kule.

Birkaç detay mümkün olduğunca aydınlatılmalıdır. Senkendaz konusundaki ciddi sorunda bir sonuca varmak pek mümkün görünmemektedir. Alışıldık örnekleri açıkça ilk olarak Fransa'da, Chalus yakınlarındaki Limousin'de bulunan Montbrun Kalesi'ndeki (Görsel 86) küçük bir kulenin daire şeklindeki üç tarafında görülür. Kule görünüşe göre -XII. yüzyıl Limoges'inde mevcudiyeti garipsenmeyecek- İtalyan Romanesk tarzında olup Suriye'deki Banias'ta daha mütekamil örneği bulunan senkendaz ile bir manada bağlantılı sayılır. Cumbalı senkendaz Pujols'ta (Görsel 87), çokgen hisarın köşelerindeki sığ şekildeki sütunce oyuklarında mevcuttur. Bunlar, ekleme olmadıkları anlaşılacak kadar fazladırlar. Ayrıca Crac des Chevaliers'teki benzerlerinden muhtemelen daha eskiye dayansalar da hayret verici bir şekilde ilkeldirler. Dahası, İtalyan bir müteahhit tarafından IV. Philippe için yapılan Aigues-Mortes'te bu tip senkendazlar 80'den 100 yardaya kadar [73,15-91,44 m] aralıklarla surları kaplar. Bu demektir ki bunların çoğunluğu işlevsizdir. Burgundy Montbard'da bulunan Tour de l'Aubespin'de erken XIV. yüzyıla ait beş adet senkendaz mevcuttur. Böyle kanıtlardan yola çıkarak teoriler öne sürmemek daha sağlıklı olacaktır.

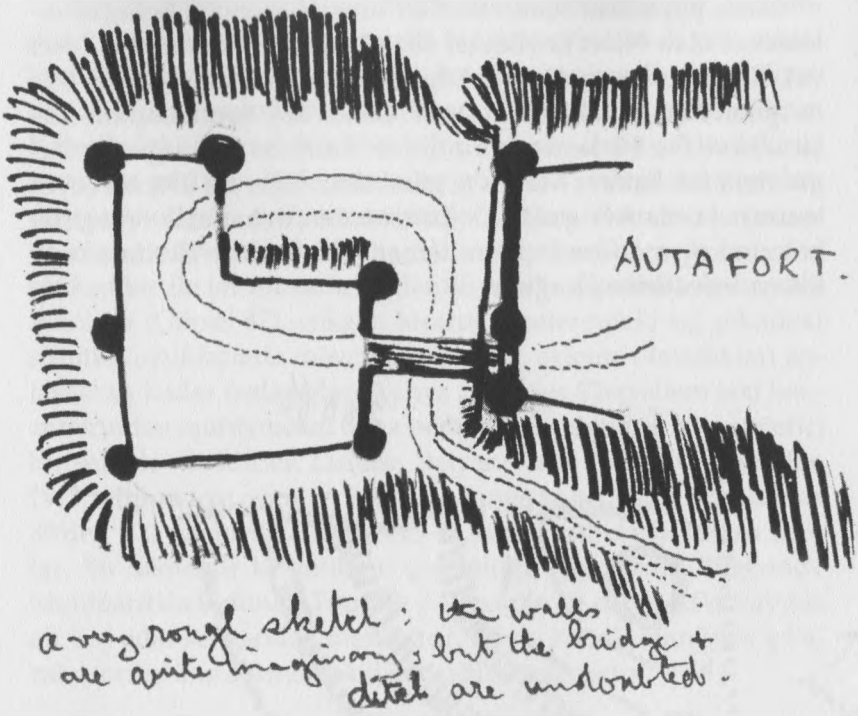

Görsel 81: Nehirden Gaillard Şatosu.

Geniş payandalı senkendazları sonraki yüzyılın belirgin eklemeleri olan Niort'ta (Görsel 68), Gaillard Şatosu'nda (Görsel 96), XII. yüzyıl geç dönem Adge Kilisesi etrafında (Görsel 89), Avignon'daki Papalık Sarayı'nda (Görsel 88), Southampton surlarında ve her bir kemerin bir dirsek üzerinde durduğu Camargue'deki Les Saintes Maries'te görebiliriz. Eğer bu liste bir şeyin kanıtıysa o da Avrupa'da Doğu'dakinden daha fazla örneğinin bulunması ya da bu biçimin herhangi bir mimar okuluna veya ülkeye atfedilemeyeceğidir.

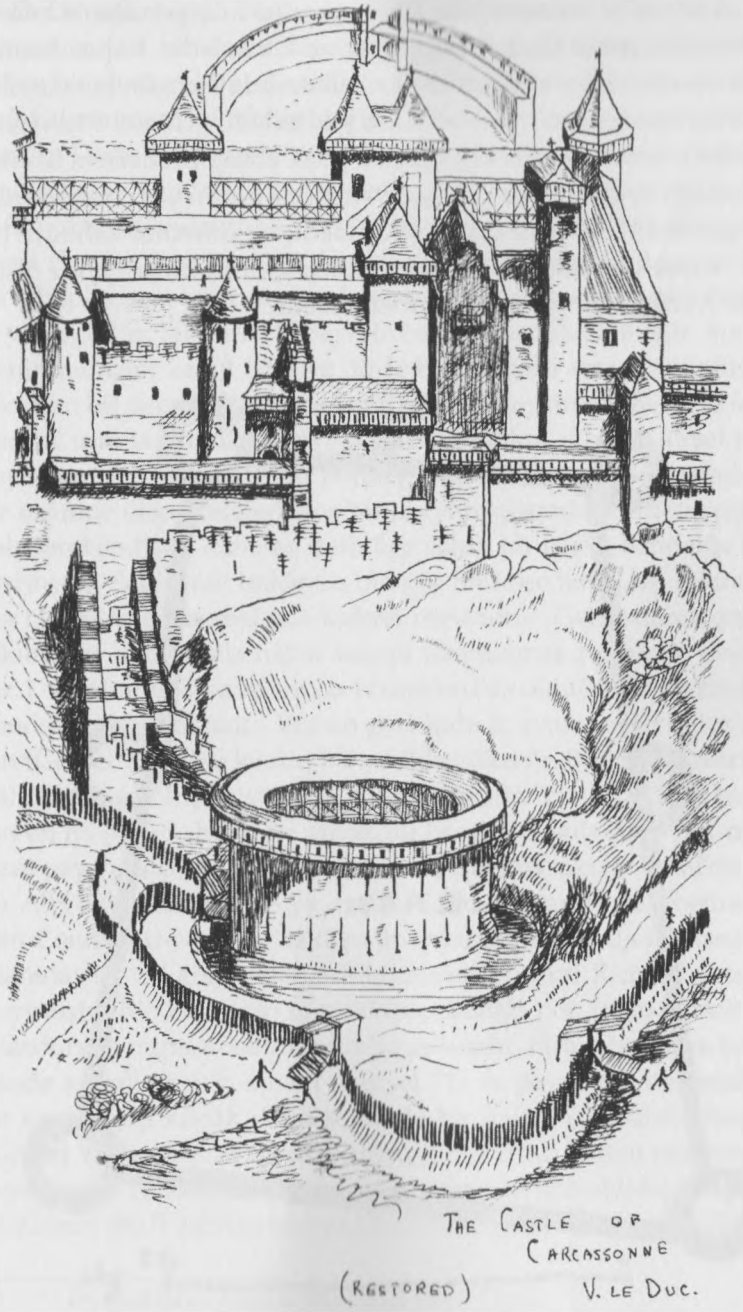
Görsel 82: Freteval'in kaba taslağı.

Görsel 83: Autafort, oldukça kaba bir taslak:
Surları oldukça tahmini olup köprü ve hendek ise kesindir.

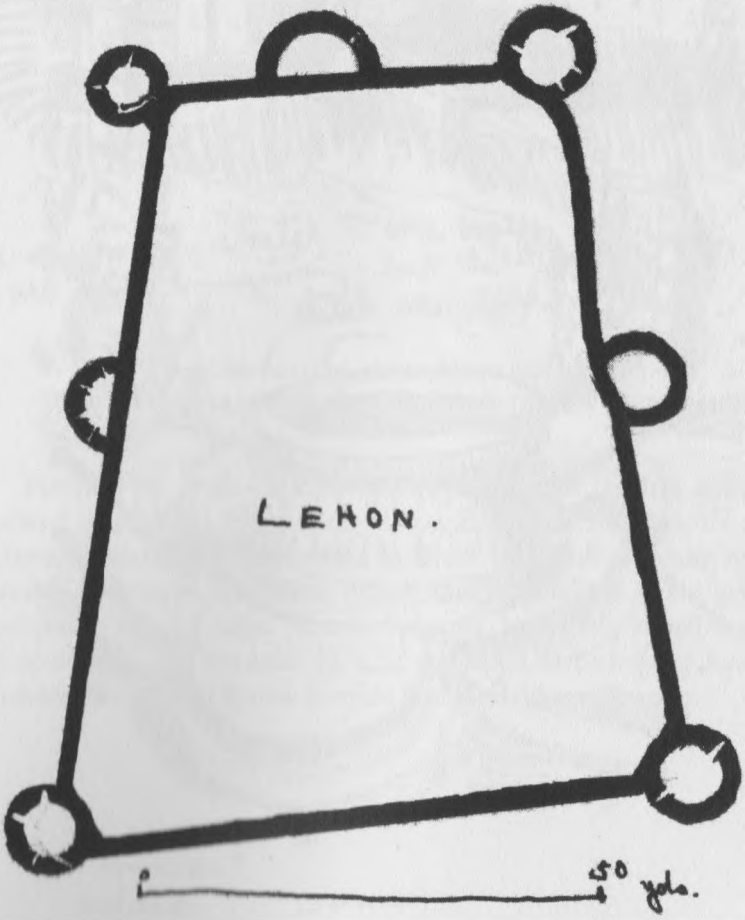
Bizans'a ait diğer özelliklerden asma köprü iskelesi Britanya'da Tonquedec'te, Coucy'de (XIII. yüzyıl) ve Chepstow'da görülmekteyken, kare şeklindeki kulelere ise oldukça nadir rastlanılır. Provence surlarında birkaç tane mevcuttur. Akla gelen her şeklin bir potpurisi burada bulunur: Yuvarlak, köşeli, kare, iç açılı[71] gibi 300 yardalık [274,32 m] surda birbirini itip kakan kuleler. Mimar her kimse burada bazı deneyler yapmıştır.

71 İng. re-entrant. [ç.n.]

Görsel 84: Carcassonne Kalesi (Restore edilmiş), (V. Le Duc).

Valence'in karşısındaki Rhone Vadisi'nde yer alan Crussol, Fransa'da çokça Grek özelliği taşıyan tek kaledir. Kapısı (Görsel 90) oldukça Bizans biçimidir ve zamanında burada mevcut olan perde burçlar muhtemelen kare şeklindedir (Görsel 91). Ancak surlar o kadar incedir ki seğirdim yolu, ahşap perdelerin üzerine dikildiği ayaklara kurulmuştur. Açıkçası bütün yapı baştan aşağı değersizdir. *Donjon* ise kare şeklindedir ve yeterince kalındır. Diğer surlar da sadece köyü çevrelemek içindir. Bu yer biraz olsun bile Avrupaî bir görüntü vermemektedir.

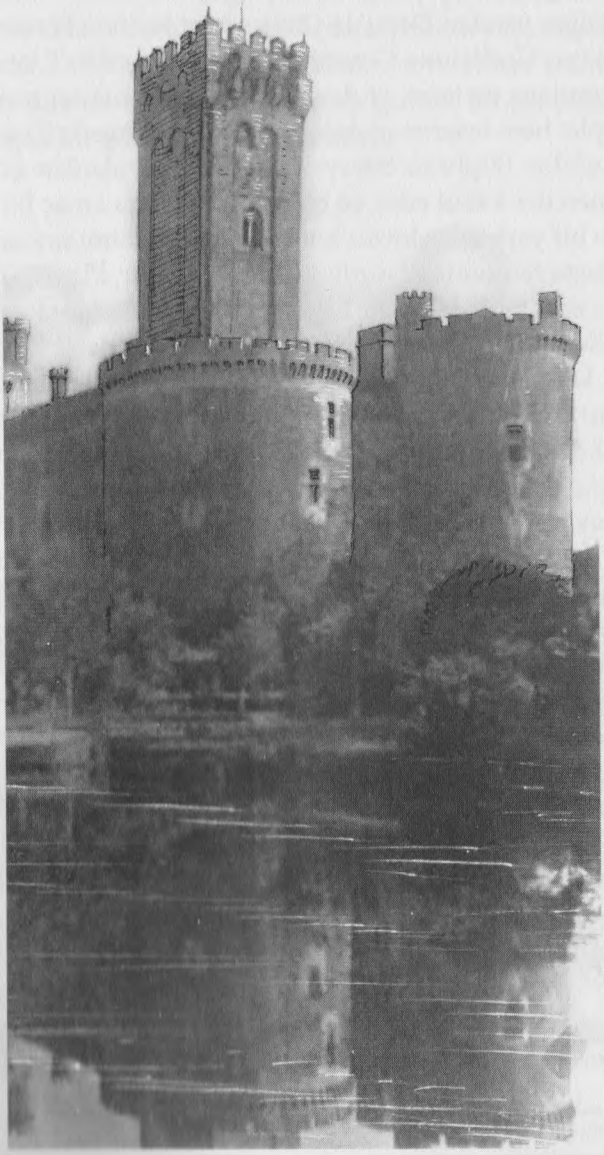
Görsel 85: Lehon.

Dolayısıyla bütün bu yapıda Gaillard Şatosu'na kadar Fransız mimarisinden beslenen Tapınakçılardan ya da Konstantinopolis'ten bir alıntı yoktur. Bu talihsiz yer, her zaman Haçlıların Orta Çağ kale mimarisini etkilemesine dair misal olarak gösterilir. Richard'ın Doğu'yu ziyareti, bu iddiayı güçlendirmek amacıyla kullanılır. Diğer yandan Doğu'da Gaillard Şatosu'nun benzeri kesinlikle yoktur. Guillaume Guiart'ın betimlediği gibi: "Un des plus bians chastians en terre, et des plus fors."[72] Buna rağmen -ya da bu sebeple- hem tasarım olarak hem de uygulamada Kuzey Fransa'ya özgüdür. Şüphesiz burayı Richard bizzat planlamıştır. Bunu bütün merciler kabul eder ve böyle baştan başa amaç bütünlüğü gösteren bir yapının yalnızca kontrolsüzce hayatını savaşa vakfetmiş bir usta tarafından tasarlanabileceği açıktır. Planı (Görsel 92) kayadan oyulmuş derin bir hendeğin arkasında oldukça sıradan bir biçimde daire kuleleri olan bir dış yapı gösterir ve bu dış yapı, kaleden kendisini daha az derinliğe sahip bir başka hendekle de ayırmıştır. Saldırının imkânsız olduğu bir köşe hariç dış avlunun her tarafında daire şeklinde kuleler mevcuttur. Geri kalanın çoğu yıkılmıştır dolayısıyla hiçbir kapıyı tanımlamak mümkün değildir. Dış avlunun iç sınırlarında Hauteford'da olduğu gibi derin bir hendek bulunmaktadır. Bunun gerisinde iç avlunun yivli duvarları (Görsel 93 ve 94) keskin bir şekilde yükselir. Bu yivli duvarlar hâlâ dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir. Viollet le Duc bunları en iyi şekilde betimler ancak bir benzerini bulamaz. Yarı-dairesel payandalar oldukça yaygındır ve Rheims'taki St. Remi'de ya da Albi'deki Katedral'de ya da De Caumont tarafından betimlenen Conde-sur-Noireau'daki şu an yıkılmış *donjon*'da Richard'ın planının bir izi görülebilir. Muhtemelen bu fikri Richard ortaya koymuştu; hiç kimsenin onu taklit etmediği göz önünde bulundurulursa benimsenmemiş olduğu aşikardır. Bütün bu duvarların içinde eğimli destek duvarı (Görsel 71) ve payandalı-senkendaz ile kaplanmış, küçük daire şeklinde bir kule biçimindeki *donjon* (Görsel 95) bulunmaktaydı. Buraya giriş birinci kattan yapılmaktaydı ancak bir kuşatma karşısında direnmek için oldukça küçüktü (Görsel 96).[73] Tabii ki Richard burasını muazzam *talus*'u (Görsel

72 "...Dünyadaki en güzel ve en sağlam kale..." [ç.n.]

73 Viollet le Duc'un restorasyonunda merdiveni tırmanan bir adam figürü 20 inç [50 cm] civarındadır.

95) ve iri duvarlarıyla oldukça sağlam yapmıştı ancak garnizonu Philippe Augustus'a dayanacak kadar bu yapıdan istifade edemedi. Zira küçük kalelerin devri çoktan geçmişte kalmıştı.

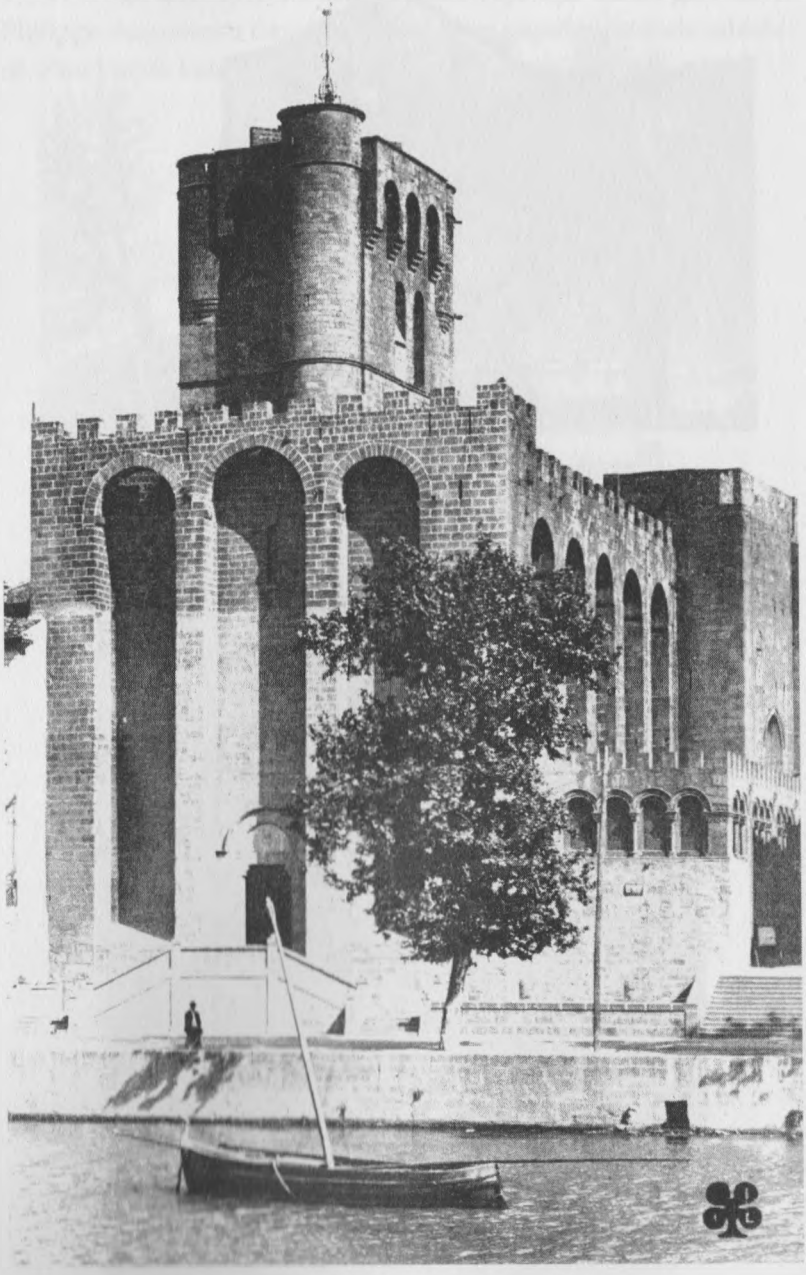
Görsel 86

Görsel 87: Pujols, Surlar ve belediye binası.

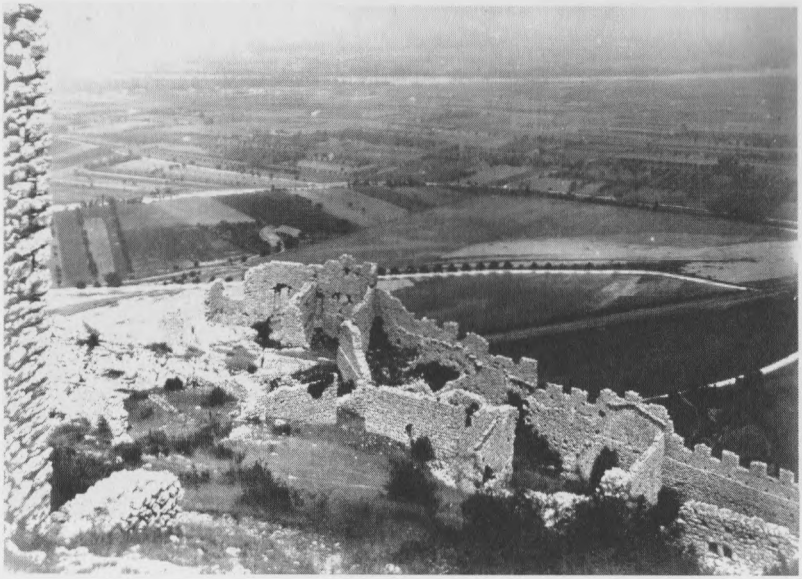
Görsel 88: Avignon, Papalık Sarayı,
dış bahçeden Melekler Kulesi'nin görünüşü.

Görsel 89: Herault/Agde, Saint Etienne Katedrali.

Görsel 90: Crussol.

Görsel 91: Crussol, Rhone Vadisi'ne tepeden bir bakış.

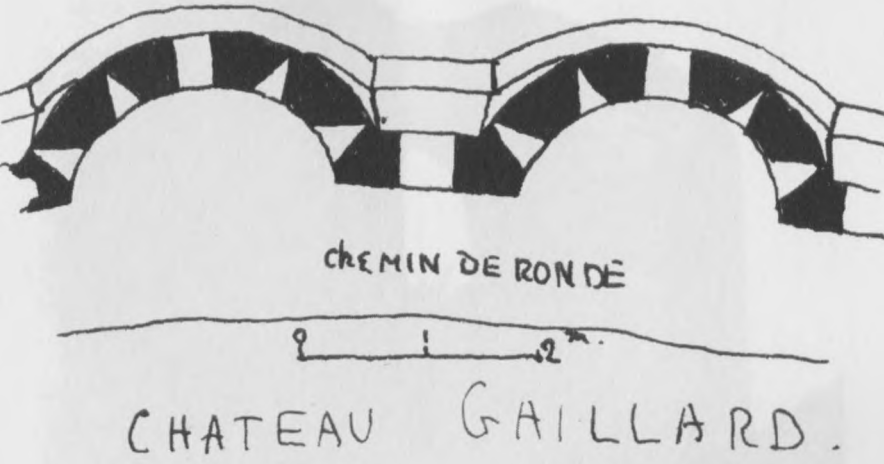
Gaillard Şatosu'nun bir detayı da açık ve koyu renkli taşların birbiri ardınca sıralanarak yatay şeritler oluşturması, Konstantinopolis'in dış surlarıyla mukayese edildiğinde Bizanslı bir usul akla getirmektedir. Maalesef Richard'ın bu şehre ziyaretine dair muhafaza edilmiş bir kayıt bulunmamaktadır.

Gaillard Şatosu mimari anlayışta aykırı bir istisna olmayıp Taillebourg ve Hautefort kalelerinin tarzında çoklu kale yaklaşımıyla tasarlanmış bir mühendislik dehasıdır. Richard'ın Kutsal Topraklardaki kalelerden görerek büyük veya küçük herhangi bir şey aldığına dair bir kanıt yoktur. Böyle yapması da umulmazdı zira çok iyi bildiği Güney Fransa'da her şeyin çok daha iyi örneklerini bulabilirdi. Haçlı mimarisindeki bütün olumlu unsurların Fransa'dan ya da İtalya'dan geldiğine dair açık işaretler varken herhangi bir Fransız ya da İngiliz kalesinde Bizans'a dair bir iz bulunmamaktadır. Bütün meseleyi toparlamak gerekirse söylenecek son söz şudur ki: "Haçlı mimarları, uzun yıllar boyunca Batı'dakilerin taklitçileri olmuşlardır."[74]

Görsel 92: Gaillard Şatosu.

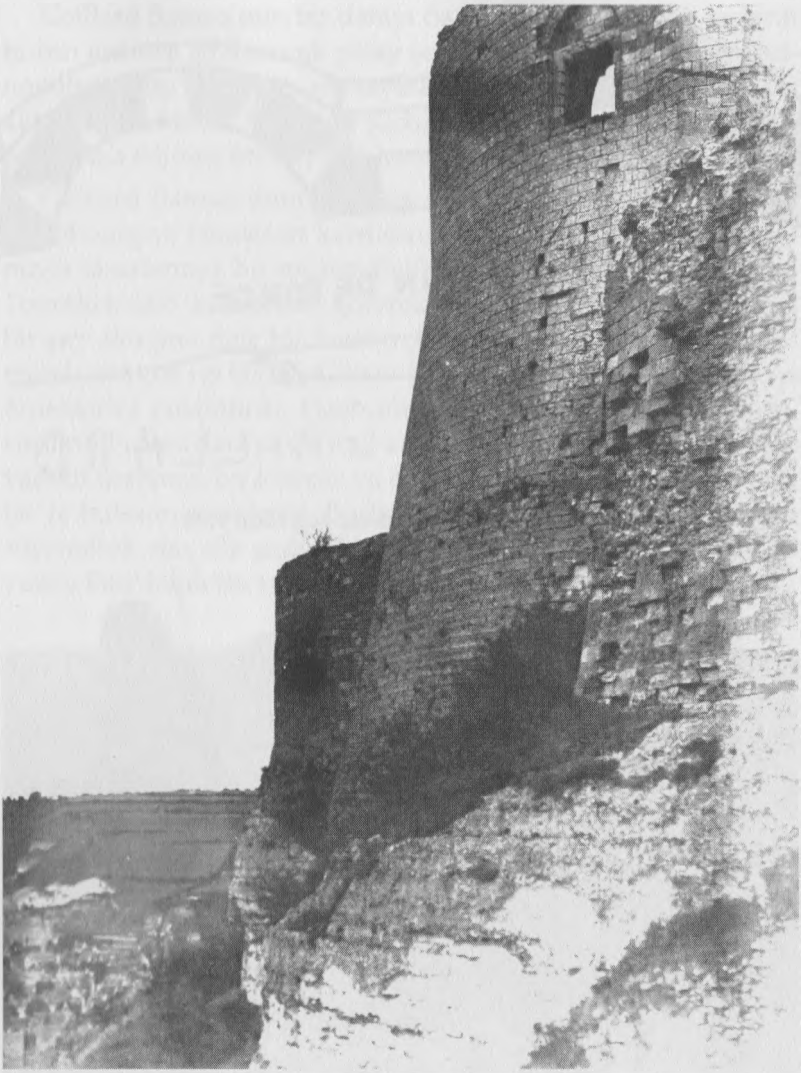
74 Karş. Oman, *Art of War*, s. 532.

Görsel 93: Gaillard Şatosu, seğirdim yolu.

Görsel 94: Gaillard Şatosu, iç avlu.

Görsel 95: Gaillard Şatosu, donjon.

Görsel 96: Gaillard Şatosu, donjon.

ÇEVİRMENİN BİBLİYOGRAFYASI

Cowan, Ross – Hook, Adam, *Roman Battle Tactics 109BC-AD313*, Osprey Publishing, 2007.

Eyice, Semavi, "Kale", *DİA*, XXIV (2001), s. 234-242.

Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1998.

Kinnamos, John, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, çev. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York 1976.

Knightley, Phillip – Simpson, Colin, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia*. Nelson Publishing, London 1969.

Koloğlu, Orhan, "Lawrence, Thomas Edward", *DİA*, XXVII (2003), s. 114-116.

_____, *Lawrence Efsanesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

Kopraman, Kâzım Yaşar, "Baybars I", *DİA*, V (1992), s. 221-223.

Lawrence, T. E., *The Mint*, Jonathan Cape Publishing, London 1955.

_____, T. E., *The Seven Pillars of Wisdom; A Triumph*, Dorset Press, New York 1988.

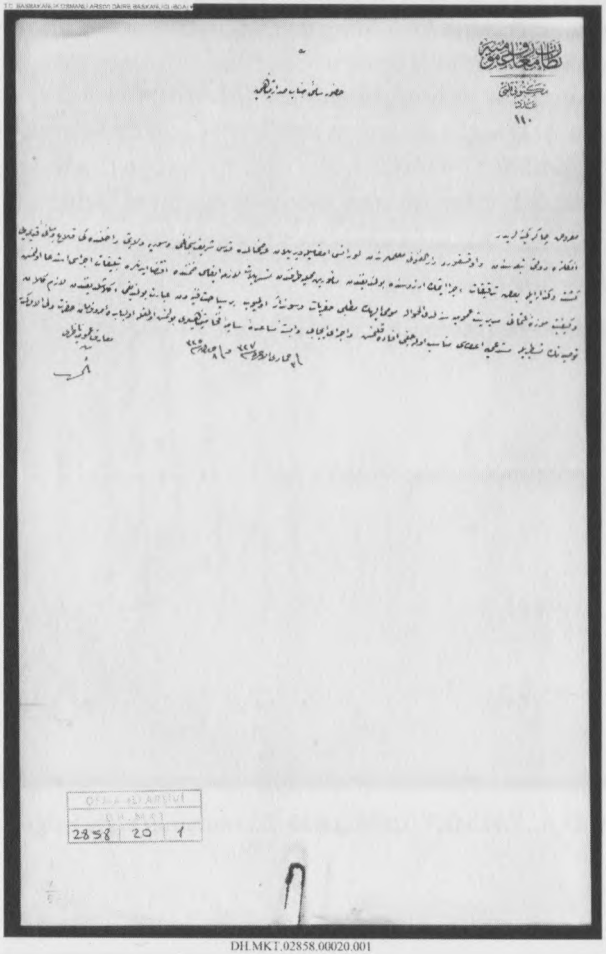
_____, T. E., *Crusader Castles*, ed. Denys Pringle, Clarendon Press, Oxford 1988.

Lepage, Jean-Dennis G. G., *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe: An Illustrated History*, McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson-North Carolina-London 2002.

Wilson, Jeremy, *Lawrence of Arabia: The Authorised Biography of T. E. Lawrence*, Athenarium Publisihing, London 1989.

EKLER

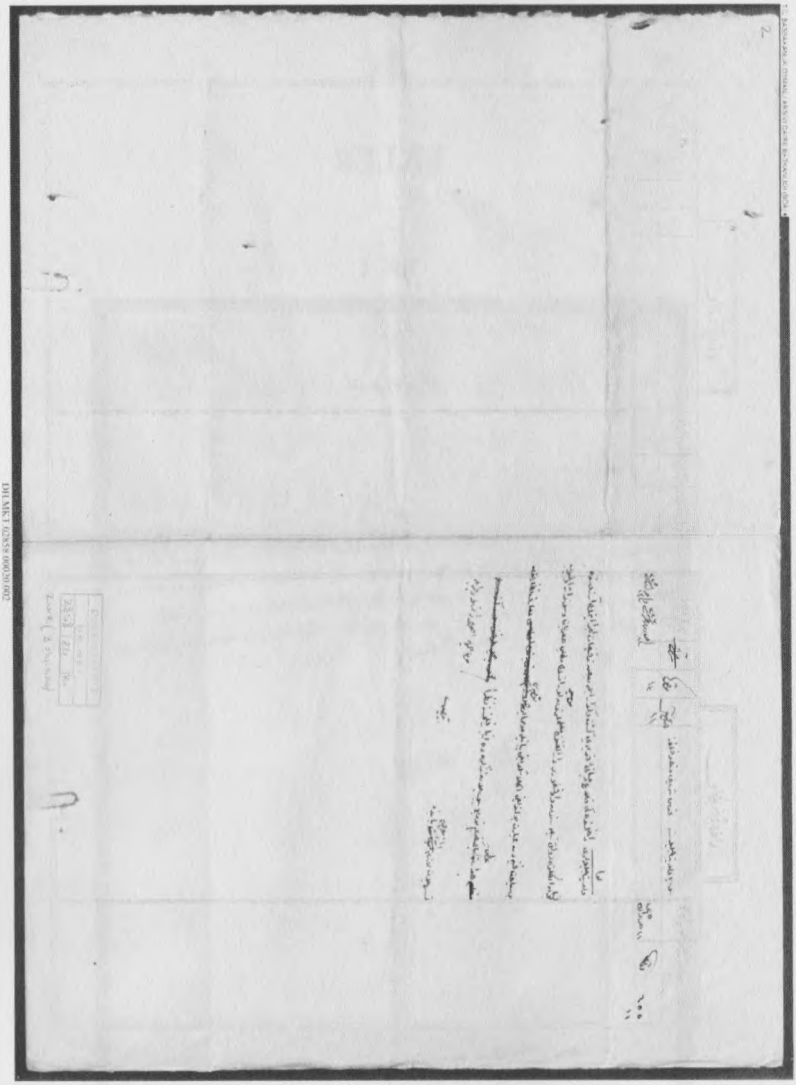
EK 1

DH.MKT.02858.00020.001

C.D.A., DH.MKT. 02858.00020.001. numaralı,
Lawrence'ın Osmanlı hükûmetinden aldığı izinlerle alakalı arşiv belgesi.

EK-2

C.D.A., DH.MKT.02858.00020.002 numaralı arşiv belgesi.

EK 3[75]

Huzur-ı Sâmî-i Cenâb-ı Sadâretpenâhiye

Ma'ruz-ı çâker-i kemîneleridir.

İngiltere devleti tebaasından ve Oksford Dârü'l-fünûnu mu'allimlerinden Lavrens imzasıyla verilen a'rz-u hâlde Kudüs-ü Şerif sancağı ve Suriye vilayeti dâhilindeki kal'a ve mebânî-i kadîmiyeyi keşt-ü güzârıyla bâzı tedkîkât icrâ itmek arzusunda bulunduğundan me'muriyet-i mahalliye tarafından teshîlât-ı lâzıme îfâsı zımnında iktiza edenlere tebliğat icrası istid'â olunmuş ve keyfiyet-i müze-i Osmânî müdüriyet-i umûmiyesine ledelhavale mûmâ-ileyhin matlubu hafriyat ve sondaj olmayub bir seyahat-i fennîyeden ibâret bulunduğu anlaşıldığından lâzım gelen tavsiyenin tastîriyle müsted'iyye î'tâsı münâsib olacağı ifade kılınmış ve icrây-ı îcâb-ı vâbeste-i müsâ'ade-i sâmîye-i fehâmetpenâhîleri bulunmuş olmağla olbabda emr-ü fermân veliyyü'l-emrindir.

Mâ'arif-i Umûmîye Nâzırı

8 Haziran [1]325 / 2 Cemâziye'l-Âhîre [1]327[76]

İmza

75 C.D.A., DH.MKT. 02858.00020.001 numaralı arşiv belgesinin ön yüzünün transkripsiyonu.

76 Milâdî 21 Haziran 1909.

EK-4[77]

Dâhiliye Mektûbî Kalemi

Suriye Vilâyet-i Celîlesine Kudüs-i Şerîf Mutasarrıflığına

Rûmî 14 Haziran 1325

Hicrî 8 Cemâziye'l-âhîr 1327[78]

"Liva"

Vilayet-i celîleleri dâhilindeki kılâ' ve mebâni-i kadîmiyeyi keşt-ü güzâr ile ba'zı tedkîkat icrâ itmek arzusunda bulunan İngiltere devleti tebaasından ve Oksford Dârü'l-fünûnu mu'allimlerinden Mösyö Lavrensin matlubu hafriyat ve sondaj olmayub bir seyahat-i fenniyyeden olduğu anlaşıldığı beyânıyla mûmâileyhin tavsiyesi Maârif Nezâretinden sadâret-i azîmeye bi-ttakdîm tevdi buyrulan tezkirede îfâ kılınmasına nazaran mûmâileyhe ve usul emsâli veçhile teshîlât-ı lâzım irâde-i ma'ruzı bâbında.

77 C.D.A., DH.MKT.02858.00020.002 numaralı arşiv belgesinin transkripsiyonu.

78 Milâdî 27 Haziran 1909.

DİZİN

A

Afrika 11, 37, 39
Aigues-Mortes 120
Albi 125
Alfred 26, 30, 31
Almanya 15, 25, 26
Amaury 76
Antakya 9, 11, 37, 40, 45, 48, 50, 53, 55
Antiokheia 37
Araplar 40, 43, 47, 88, 97
Areimeh 9, 84, 86
Arques 106
Athlit 82
Auxerre 18
Avignon 121
Avrupa 11, 14, 15, 25, 30, 51, 52, 55, 56, 68, 70, 74, 79, 82, 88, 97, 100, 105, 115, 118, 121
Aziz Edward 31

B

Banias 9, 55, 67, 73, 86, 87, 94, 120
Baybars 47, 48, 49, 73, 75, 91, 92, 135
Beaufort 55, 67, 73
Birecik 50, 51
Bizans 2, 11, 14, 15, 37, 39, 45, 47, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 59, 60, 64, 65, 69, 74, 76, 77, 82, 85, 87, 88, 106, 115, 122, 124, 130
Blanche-Garde 76
Botron 55, 67
Boves 114
Britanya 17, 25, 26, 51, 122
Britonlar 26

C

Caerphilly 91
Camargue 121
Carcassonne 18, 20, 23, 118
Chalus 120
Chalusset 106
Charente 118
Charlemagne 26
Chastel Blanc 55, 61
Chastel Rouge 55, 58
Chester 31
Chinon 118
Colchester 17
Conisborough 114
Coucy 55, 91, 114, 122
Crac des Chevaliers 48, 90, 97, 120
Crussol 124

D

Darum 76
Devon 29
Dijon 19
Dorchester 29
Dumpton 29

E

Earl Algar 31
Edessa 37, 48, 50, 51, 52
Ermenistan 11
Etampes 112
Ethelfleda 31
Exeter 31

F

Falaise 106
Fatih William 32
Felemenk 31
Fırat Nehri 50
Filistin 7, 14, 34, 76, 79
Franklar 13, 46, 48, 87
Fransa 7, 14, 15, 18, 26, 32, 70, 77, 80, 91, 96, 100, 106, 120, 124, 125, 130

G

Gaillard Şatosu 14, 15, 106, 115, 121, 125, 130
Galler 7, 27, 91
Galya 17
Geoffrey Plantagenet 115
Giblet 55, 65, 70, 76
Gisors 114
Giza Piramiti 52
Grek 14, 15, 38, 46, 48, 50, 56, 68, 75, 82, 124
Grekler 37, 40, 46

H

Haçlılar 13, 51, 53, 56
Halep 48, 97
Harenc 50
Hauteford 125
Hembury 25, 29
Hembury Hisarı 25
Hersfeldli Lampert 115
Hısnü'l-Ekrâd 84, 90, 93
Hıttin Muharebesi 85
Honiton 29
Hospitalierler 14, 97
Huleh Gölü 72
Hunin 9, 73, 74

I

Ibelin 76
I. Heinrich 26
II. Charles 26
I. Richard 14
Iustinianus 37, 38, 80, 82
IV. Philippe 20, 120

İ

İngiltere 7, 14, 15, 25, 27, 31, 32, 34, 139, 140
İtalya 14, 15, 25, 88, 130

J

Jebel Daryous 54

K

Kadmus 48
Kaisaria 55, 67
Kargamış 7
Kerek Kalesi 48
Konstantinopolis 13, 38, 46, 125, 130
Kudüs 48, 139, 140
Küçük Asya 13, 37, 39

L

Langeais 32
La Roche Guyon 106
Latin Krallığı 13, 14, 79
Lehon 118
Les Baux 31
Les Saintes Maries 121
Limoges 106, 120
Limousin 120
Loire Vadisi 106
Londra 31, 32
Lot Vadisi 28
Ludlow 34
Luzech 106

M

Maiden Kalesi 25, 29
Manouel Komnenos 13
Markab 86, 90, 99
Marthon 106
Masyad 48
Mauretania 37
Melikü's-Said Berke Han 92
Melikü'z-Zâhir 50
Mitford 106
Montbazon 108
Montbrun Kalesi 120
Morpeth 106
Murcens 28

N

Nabluslu Payn 49
Narbonne 18, 20
Nasıra 11
Newcastle 32
Niort 108, 110, 112, 121
Normandiya 31, 56, 108
Normanlar 27, 31, 69, 108

O

Offa 26
Osmanlı Devleti 7
Oxford 7, 8, 9, 31, 62, 135

Ö

Ölü Deniz 48

P

Paris 9, 30
Pelerin Şatosu 82
Perigueux 118
Pevensey 17, 34
Philippe Augustus 114, 126
Poitou 108
Pompeii 52
Portchester 34
Prokopius 37, 38, 39, 42, 82
Provence 31, 88
Pujols 114, 120

R

Rheims 125
Rhone Vadisi 124
Richborough 17
Richmond 34
Rising Kalesi 31
Roma 17, 18, 20, 23, 25, 28, 29, 31, 34, 37, 38, 45
Rouen 32
Rumeli 13
Rumkale 52

S

Safed 73, 75, 85
Safita 61, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 78, 85, 87, 100
Sahyun 53, 54, 55, 59
Saksonlar 17, 26, 31
Salâhaddin 40, 72
Saone 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 69, 100
Saracen 15, 20
Seine Vadisi 106
Sicilya 48
Sidon 47
Snowden 27
Somerset 28
Southampton 121
St. Louis 20
St. Yrieix 106
Suriye 7, 9, 11, 14, 15, 47, 48, 51, 53, 55, 58, 61, 65, 67, 68, 70, 76, 79, 80, 87, 91, 97, 100, 111, 120, 139, 140
Sübeybe Kalesi 67

Ş

Şam 48, 87, 97

T

Taberiye 73
Taillebourg 118, 130
Tapınakçılar 14, 80, 82, 84, 85, 88
Timgad 44
Tonquedec 51, 122

Toron 73
Tortosa 57, 58, 60, 85
Tour du Moulin 118
Tours 18, 19
Tourslu Gregorius 19
Trablus 48, 55, 64, 111
Trencavel 20
Trierli Niketius 25
Turbessel 50

Ü

Ürdün Nehri 72

V

Valence 124
Vegetius 52, 115
Vizigot 23

W

Willermus Tyrensis 76
Worlebury 28

Y

Yahmur Kalesi 58, 61
Yorkshire 114

1909 senesinde Oxford'da tarih okuyan bir genç, tezini tamamlamak için Osmanlı topraklarını ziyaret etmek ve Osmanlı Suriye'si ile Filistin'indeki Haçlı kalelerini araştırmak istiyordu. Devleti-i Aliyye'ye yaptığı başvurudan olumlu cevap alan bu heveskâr, 3 ay boyunca 1.600 km yol katetti. Bu sırada Osmanlı coğrafyasında mukim Haçlı kalelerinin teknik çizimlerini yaptı, fotoğraflarını çekti ve bu yapıları kıta Avrupa'sındaki diğer askerî tahkikatlarla karşılaştırarak tezini 1910 senesinde tamamladı. Bu gezi onun kişisel kariyerinde büyük bir yer tutar. Zira ilerleyen yıllarda İngiliz istihbaratının Orta Doğu'daki başrolü olduğunda bu seyahatindeki deneyimlerinden faydalanacaktı. Tanınmış bir tarihçi olamadı belki… Ama modern Orta Doğu haritası onun faaliyetleriyle çizildi. Bu genç, modern Orta Doğu tarihinin en tartışmalı karakteri Thomas Edward Lawrence'tır.

Lawrence'ın bu çalışması, Levant'taki Frank mimarisinin kökenlerine dair bir problemi Avrupa akademisine kazandırması bakımından önemlidir. Zira Batı askerî mimarisinin Orta Doğu'ya, Orta Doğu'nun ise Batı'ya etkisi, Lawrence'ın bu çalışması akabinde alevlenmiş, günümüzde hâlâ süregelen etkileşim çalışmaları bu minval üzerine kurulmuştur. Lawrence'ın bu kitabı, elbette üzerine yapılan çalışmalar düşünülünce eskimiş görünmektedir. Ancak ihtiva ettiği çizimler, planlar ve fotoğraflar, birçoğu günümüze ulaşamayan yapıların ayrıntılarını ihtiva ettiği için günümüz tarihçisine çok şey söylemektedir. Öte yandan ortaya attığı iddiaların birçoğunun klasikleşmesi de bu eseri eşsiz kılan önemli bir unsurdur. *Haçlı Kaleleri: Haçlıların Avrupa Askerî Mimarisine Etkileri*, Lawrence'ın izini Osmanlı arşivinde de süren Ömer Faruk Uyanık'ın titiz çevirisiyle artık Türkçede.

selenge.com.tr
/selengeyayinevi
/selengeyayinlari
/selengeyayinevi

ISBN 978-625-6967-05-2

